

LAO ‘O E KONISITUTONE ‘O TONGA

Vahe 01.01

Tohi Lao Fakatonutonu 2016

LAO 'O E KONISITUTONE 'O TONGA

Fokotu'utu'u 'o e Ngaahi Kupu

Kupu

KONGA I - KO E TOHI TAU'ATAINA

	7
1 Foaki 'o e Tau'atina	7
2 Tapu 'o e nofo faka-popula	7
3 Tu'utu'uni ki he 'omi ha kakai muli ke ngaue.....	8
4 'E tatau pe ki he kakai kotoa pe 'a e lao 'o Tonga	8
5 'Oku ngofua mo 'atā ki he kakai kotoa pe ke fai 'enau lotu	8
6 'E tauhi ke ma'oni'oni 'o ta'engata 'a e 'Aho Sāpaté.....	8
7 'E 'atā 'a e nusipepa.....	8
8 'Oku ngofua ki he kakai kotoa pe ke fai 'enau tangi.....	9
9 Hepease Koapuse	9
10 Kuo pau ke fakamaau'i 'a e faka'iloa	9
11 Anga 'o e fai ha hopo hia	9
12 'E 'ikai toe fakamaau'i ha faka'iloa 'i hono liunga ua.....	10
13 'E 'ikai ngofua ke liliu 'a e Tohi Fekau	10
14 Ke matu'aki fai totonu 'a e ngaahi hopo	10
15 'E fai 'e he Fakamaau'anga ta'e filifilimanako pe loto kovi	10
16 Tapu ke hu ki ha fale pe 'api 'o ha taha ta'e tomu'a ma'u ha tohi kumi koloa.....	11
17 'E fai 'e he Tu'i 'ene pule ta'e filifilimanako	11
18 Tukupau - Totongi Huhu'i koe'uhi ko ha koloa kuo 'ave	11
19 Ke fakaha loto e fakamole	11
20 Ngaahi Lao koe'uhi ko ha me'a kuo fai (Retrospective Laws)	12
21 'E Talangofua 'a e Kau Ka'ate mo e Kau Tau ki he ngaahi lao 'o e fonua	12
22 Kau Ka'ate mo e Kau Tau (Militia)	12
23 Ngaahi me'a 'oku tapu ke ma'u 'e ha taha kuo mo'ua 'i ha hia	12
24 Tapu ki he kau 'ofisa faka-Pule'anga ke fai fakatau.....	13

25	(Fakapekia 'e he Lao 28 'o e 1978).....	13
26	(Fakapekia 'e he Lao 28 'o e 1978).....	13
27	Ta'u fakalao.....	13
28	Ko e ngaahi me'a 'oku 'aonga ke poto ai 'a e kau sula	13
29	Tohi Fakamo'oni liliu kakai	13
29A	Ngofua ke Fakaha 'i ha Lao makehe kuo fakahoko 'a e liliu kakai.....	14

KONGA II — KO E TOHI 'O E ANGA 'O E PULE 'O E FONUA NI 14

30	Ko e anga 'o e Pule'anga	14
31	Pule'anga.....	14
31A	'Ateni Seniale	14
32	Ko e Hokohoko ki he Kalauni	15
33	'E 'ikai ngofua ki ha taha 'a ia 'e hoko ko e 'Ea ki he Kalauni ke mali mo ha taha 'a ia 'oku 'ikai ke finangalo ki ai 'a e Tu'i.....	16
34	Ko e fuakava 'e fai 'o ka Hoko ki he Kalauni	16
35	'E 'ikai lava ke hoko ki he Kalauni ha taha 'oku vale pe faha	16
36	Ko e Tu'i ko e 'Eikitau Lahi	16
37	'Oku ngofua ki he Tu'i ke foaki ha fakamolemole'i	17
38	Ko e Tu'i mo e Fale Alea	17
39	Ngaahi Talite	17
40	Kau Minisita mei muli	17
41	Ngaahi mafai 'o e Tu'i — 'Ai hono Huafa ki he ngaahi Lao.....	17
42	Pilini Pule	17
43	Pilini Pule — Ko e anga 'o hono fakanofu	18
44	'Oku 'i he Tu'i ke tufa 'a e ngaahi hingoa faka'apa'apa.....	18
45	Pa'anga.....	18
46	Ko e Lao Fakakautau (Martial law)	18
47	Ko e fuka 'o Tonga	18
48	Koloa 'a e Tu'i.....	18
49	Tapu ke fakamaau'i 'a e Tu'i	19

KO E FAKATAHA TOKONI 19

50	Ko e fa'ahinga 'oku kau ki he Fakataha Tokoni pea mo e ngaahi mafai 'a e Fakataha Tokoni	19
----	---	----

KO E PALEMIA 19

50A	Ko e Palemia	19
50B	Paloti ke fakamaloloo'i 'a e Palemia	20

KAPINETI 20

51	Fatongia, fa'ahinga 'oku kau ki he pea mo e ngaahi mafai 'o e Kapineta	20
52	Ngaahi fatongia 'o e kau Minisita.....	22
53	Ke 'atu 'e he Minisita Pa'anga ha tohi fakamatala ki he Fale Alea	22
54	Kau Kovana—anga 'o honau fakanofu.....	22
55	Ngaahi mafai 'o e kau Kovana	22

KO E FALE ALEA	22
56 Ngaahi mafai 'o e Fale Alea	22
57 Hingoa	22
58 Ngaahi Fakataha	22
59 Kinautolu 'oku hu 'i he Fale Alea	23
60 Kau Fakafofonga	23
61 Ko e Sea	23
62 Ko e ngaahi tu'utu'uni 'o e Fale Alea	24
63 Ngaahi me'a totonu 'oku kau ki he kau nopele	24
64 Ngaahi Mafai 'o e kau fili	24
65 Mafai 'o e Kau Fakafofonga	24
66 Ko e fakamana'i mo e totongi fakafūfū	25
67 Ngaahi mafai 'o e kau nopele	25
68 Ka 'ikai finangalo 'a e Tu'i ki ha lao 'oku tapu ke toe alea'i	25
69 Ko e tokolahi pea lava ke fai 'a e Fale Alea	25
70 Anga ta'etaau 'i he 'ao 'o e Fale Alea 'oku tautea	25
71 'Oku ngofua ke fakahifo ha nopele 'o e Fale Alea	26
72 Tohi 'o e Fale Alea	26
73 Tapu ke puke	26
74 Fakafisi	27
75 Ko e faka'ilo (Impeachment)	27
76 Toe fili	27
77 Ko e fili lahi angamaheni	27
78 'Oku 'i he Fale Alea ke tu'utu'uni ki he tukuhau	28
79 Ko e ngaahi fakatonutonu 'o e Konisitutone	28
80 Ko e anga 'o e lea 'e kamata 'aki ha ngaahi lao	28
81 Kau 'a e Lao 'e taha ki he me'a 'e taha	28
82 Ko e Lao Pule 'a e Konisitutone	29
83 Ngaahi Fuakava 'a e Hou'eiki 'o e Fakataha Tokoni mo e kau Fakafofonga	29
KO E FAKAMAAU'ANGA	29
83A Pule 'a e Lao mo e Tau'atina 'o e Fakamaau'anga	29
83B Ko e 'Eiki Sanisela	29
83C Penolo ki he Ngaahi Fakanofu mo e Tu'utu'uni Fakafakamaau	30
84 Ngaahi Fakamaau'anga	31
85 Ko e Fakamaau'anga Tangi	32
86 Ko e Fakamaau'anga Lahi	32
86A Ko e Fakamaau'anga Fonua	33
87 Kau Fakamaau ke ma'u honau tu'unga lolotonga 'oku nau anga taau	33
88 Fakamaau Le'ole'o	33
89 Ngaahi mafai	34
90 Ngaahi mafai 'o e Fakamaau'anga Lahi	34
91 Ngaahi Tangi mei he Fakamaau'anga Lahi	34
92 Mafai 'o e Fakamaau'anga Tangi	34
93 (<i>Fakapekia 'e he Lao 23 'o e 1990</i>)	35

94	'Oku 'ikai ngofua ke fakamaau 'e ha Fakamaau ha tangi mei ha me'a na'a ne tomu'a fakamaau 'i	35
95	Fuakava 'a e Fakamaau.....	35
96	Ngaahi totongi Fakamaau'anga.....	35
97	'E 'ikai ngofua ke tali 'e ha Fakamaau ha tautea pa'anga.....	35
98	<i>(Fakapekia 'e he Lao 23 'o e 1990)</i>	36
99	Hopo Sula.....	36
100	Ko hono anga 'o e tu'utu'uni ke halai pe tonuhia.....	36
101	'Oku 'i he Fakamaau ke fakamatala 'a e lao ki he kau sula.....	36
102	'E fai 'e he 'Eiki Fakamaau Lahi ha tohi fakamatala ki he anga 'o e fonua 'a hono lelei mo hono kovi.....	36
103	Ngaahi mafai 'o e kau Fakamaau Polisi.....	36
103A	Ko e tu'utu'uni ki ha maumau' 'o e Konisitutone.....	37

KONGA III – KO E FONUA 37

104	'Oku 'i he Pule'anga 'a e ngaahi kekelele kotoa pe - tapu ke fakatau atu.....	37
105	Ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi lisi	37
106	Sipinga 'o e tohi lisi.....	37
107	'E 'ikai ue'i 'a e ngaahi lisi kuo 'osi hono fai.....	37
108	'Oku tapu ke toe fai ha tohi lisi 'o ha 'api 'o ha lotu ki ha toe me'a kehe ta'e 'i ai ha ngofua	38
109	Ko e matatahi.....	38
110	Ko e lesisita 'o e ngaahi lisi.....	38
111	Ko e Lao 'o e hokohoko.....	38
112	'E foki ki he Pule'anga 'a e ngaahi tofi'a 'oku 'ikai ha 'ea totonu ki ai	39
113	Totonu ke ma'u 'api.....	39
114	'E 'ikai foaki ha lisi etc. kae 'oua kuo fakangofua	39
115	Hingoa.....	40

TEPILE 41

FOUNGA NGAUE KI HONO FAKANOFU 'O HA PALEMIA	41
---	----

LAO 'O E KONISITUTONE 'O TONGA

KO E KONISITUTONE 'O TONGA¹

Na 'e foaki 'e he 'Ene 'Afio ko Kingi Siaosi Tupou I 'i hono 'aho fa 'o Novema 'i he ta'u 'e tahaafe valungeau fitungofulu ma nima pea na 'e toe fakatonutonu 'o fakatatau ki he lao 'i he ngaahi 'aho kehekehe 'oku ha 'i he fakamatala fakalahi ki he tohi lao fakatonutonu koeni.

KONGA I - KO E TOHI TAU'ATAINA

1 Foaki 'o e Tau'atāina

Ko e me'a 'i he ha mai ko e finangalo 'o e 'Otua ke tau'atāina 'a e tangata ko e me'a 'i he 'ene ngaohi 'o toto pe taha 'a e kakai kotoa pe ko ia 'e tau'atāina 'o ta'engata 'a e kakai Tonga mo e kakai kotoa pe 'oku nofo ni pea 'e nofo 'i he Pule'anga ni. Pea 'e 'atā ki he kakai kotoa pe 'enau mo'ui mo honau sino mo honau taimi ke kumi mo ma'u koloa pea ke fa'iteliha ki he ngaue mo e fua 'o honau nima pea ke pule'i tāfataha pe 'e kinautolu 'a e ngaahi me'a 'anautolu.

2 Tapu 'o e nofo faka-popula

'E 'ikai ngaue fakatamaio'eiki 'e ha taha ki ha toko taha kapau 'oku 'ikai te ne loto ki ai ngata pe 'i he 'ene mo'ua ki he lao pea ka hola ha popula mei ha fonua kehe ki Tonga ni (kapau 'oku 'ikai ko e hola mei he lao 'o ha fonua ko e me'a 'i he 'ene fakapo pe kaiha'a pe 'i he fai ha me'a lahi pehē pe ha mo'ua) te ne tau'atāina leva 'i he 'ene tu'uta ki Tonga ni koe'uhi 'e 'ikai 'aupito nofo fakapopula ha toko taha 'oku nofo 'i he malumalu 'o e fuka 'o Tonga.²

3 Tu'utu'uni ki he 'omi ha kakai muli ke ngaue

Ka 'i ai ha taha 'oku ne fie 'omi ha kakai mei ha 'otu motu 'o e tahi ni ke ngaue ma'ana 'oku ngofua ke ne alea mo kinautolu ko e ta'u 'e fiha te nau ngaue kiate ia pea 'e tuku 'a e tohi 'o fakatatau mo e tohi alea 'oku ne fai mo kinautolu 'i he ngaahi 'ofisi 'o e Pule'anga koe'uhi ko e totongi te nau ma'u mo e taimi te nau ngaue kiate ia pea mo e tala'ofa ke toe 'ave 'a kinautolu ki honau fonua. Pea 'e fai ki he tohi ko ia 'e he Pule'anga koe'uhi ko ia 'oku unga 'a kinautolu mo kinautolu 'oku unga kiate ia. Pea 'e fai 'e he kakai ko ia 'oku ha'u pehē ni ki he lao 'o e fonua ni pea te nau totongi 'a e ngaahi totongi Tute 'o hangē ko e kakai kotoa pe 'o e Pule'anga ni mo tukupau 'o hangē 'e tu'utu'uni 'e he Tu'i mo hono Kapineti.³

4 'E tatau pe ki he kakai kotoa pe 'a e lao 'o Tonga

'E taha pe 'a e lao 'o Tonga ni ki he hou'eiki mo e me'avale ki he fa'ahinga kakai kotoa pe 'oku 'ikai ko e Tonga mo e Tonga. 'E 'ikai fokotu'u ha lao 'i he fonua ni ki ha fa'ahinga pea tuku ha fa'ahinga ka 'e taha pe mo mamafa tatau pe ki he kakai kotoa pe 'o e fonua ni.⁴

5 'Oku ngofua mo 'atā ki he kakai kotoa pe ke fai 'enau lotu

'Oku ngofua mo 'atā ki he kakai kotoa pe ke fai 'enau lotu mo tauhi 'a e 'Otua 'o hangē 'oku nau loto ki ai pea 'o hangē 'oku tala 'e honau konisenisi pea ke fa'a fakataha ke fai 'enau lotu 'i he ngaahi potu 'oku nau tu'utu'uni ki ai. Ka 'e 'ikai ngofua ke me'a ngaue'aki 'a e tau'atina ni ke fai 'a e ngaahi me'a 'oku kovi mo fakalielia pea lau ko e lotu 'a e ngaahi me'a 'oku 'ikai hoa mo e lao mo e melino 'a e fonua.

6 'E tauhi ke ma'oni'oni 'o ta'engata 'a e 'Aho Sāpaté

Kuo pau ke tauhi ke mā'oni'oni 'a e 'Aho Sāpaté 'i Tonga pea kuo pau he 'ikai ha taha te ne fai 'ene fefakatau'aki pe tefito'i ngāue ma'u'anga mo'ui pe ha fa'ahinga ngāue fakapisinisi pē 'i he 'Aho Sāpaté tuku kehe 'i hano fai 'o fakatatau ki he laō; pea 'ilonga ha alepau 'e fai pe fakamo'oni'i 'i he 'aho ko ia kuo pau ke ta'e 'aonga pea ko e koto muna pē ia pea he 'ikai hano mafai fakalao.⁵

7 'E 'atā 'a e nusipepa

- (1) 'Oku ngofua ki he kakai kotoa pe ke lea 'aki mo tohi mo pulusi 'a e anga 'o honau loto mo 'enau fakakaukau pea 'e 'ikai fokotu'u ha lao ke tapu ia 'o lauikuonga. 'E 'atā 'o ta'engata 'a e lea mo e nusipepa ka 'oku 'ikai ta'ofi 'i he tohi ni 'a e ngaahi lao 'oku kau ki he lau'ikovi, ngaahi fakapulipuli fakapule'anga mo e ngaahi lao 'oku malu'i 'a 'Ene 'Afio mo hono Fale 'Alo.⁶
- (2) 'E ngofua, 'o tanaki atu ki he ngaahi fakangatangata 'a ia 'oku tu'utu'uni 'i he kupu si'i (1) ke fa'u ha ngaahi Lao 'oku pehe 'oku fiema'u pe taau ki he lelei

a e kakai, malu fakafonua, ma'uma'uluta fakalukufua, lelei fakalaumalie, ngaahi anga fakafonua 'o e Pule'anga, ngaahi monū'ia 'o e Fale Alea pea ke tu'utu'uni ki he anga ta'etaau ki he Fakamaau'anga mo e fai 'o ha hia.⁷

(3) 'E ngofua ke fa'u ha ngaahi Lao ki hono fakalele 'o ha fakahoko ongoongo.⁸

8 'Oku ngofua ki he kakai kotoa pe ke fai 'enau tangi

'Oku ngofua ki he kakai kotoa pe ke fai 'enau tohi pe ko 'enau tohi kole ki he Tu'i pe ki he Fale Alea pea ke fakataha 'o alea ki he me'a 'oku ha mai kiate kinautolu 'oku totonu ke nau kole ki he Tu'i fai pe ki he Fale Alea ko hono fokotu'u pe ko hono ta'ofi kapau 'oku nau fakataha melino pea ta'e ha mahafu tau mo ta'e maveuveu.

9 Hepease Koapuse

Ko e lao 'a e tohi 'o e Hepease Koapuse (Habeas Corpus) ko e me'a ia 'o e kakai kotoa pe pea 'e 'ikai ue'i ia 'o ta'engata ngata pe ka 'i ai ha tau pe ha angatu'u 'i he fonua pea toki ngofua ki he Tu'i ke ne ue'i ia.

10 Kuo pau ke fakamaau'i 'a e faka'iloa

'E 'ikai tautea ha taha koe'uhi ko ha me'a kuo ne fai kae 'oua kuo fakamaau'i ia 'o hangē ko e lao pea 'i he 'ao foki 'o e Fakamaau'anga ko ia 'oku totonu ke ne fakamaau'i 'a e me'a ko ia.⁹

11 Anga 'o e fai ha hopo hia

'E 'ikai fakamaau'i ha tokotaha pe fekau ke hopo ia 'i ha fakamaau'anga pe tautea ia 'i he 'ene ta'e hopo kapau 'oku 'ikai tomu'a 'atu kiate ia 'a e tohi faka'ilo (tuku kehe kapau ko e faka'ilo 'o ha Minisita etc. (impeach) pe ko ha taha 'oku ne fai ha maumau lao 'oku lava 'e he fakamaau polisi ke fakamaau'i mo fakangata pe ha taha 'oku ta'e faka'apa'apa ki he fakamaau'anga lolotonga 'oku fai 'a e fakamaau). Pea ko e tohi ko ia 'e fakamatala mahino 'a e ngaahi me'a 'oku kau kiate ia pea ko ia 'oku fakamaau'i ai ia. Pea 'i he fakamaau'i ia 'e 'omi hono kau fakahalaia ki hono 'ao 'i he fakamaau'anga, ngata pe 'o ka 'oku hangē ko e lao, pea te ne fanongo ki he'enau fakamatala pea 'e ngofua ke fai 'e ia 'a e ngaahi fehu'i kiate kinautolu pea ke 'omi 'ene kau fakamo'oni 'a'ana pea ke lea mo fakamatala 'e ia koe'uhi ko e ngaahi me'a 'oku kau kiate ia. Kae 'ilonga ha taha kuo faka'ilo ko e hia 'e fakamaau'i ia 'aki 'a e kau sula kapau te ne loto ki ai pea 'e 'ikai ue'i 'a e lao ni 'o ta'engata. Pea 'ilonga ha mo'ua pa'anga lahi 'e fakamaau'i foki ia 'aki 'a e kau sula pea 'e 'i he Fale Alea ke tu'utu'uni pe fiha 'a e pa'anga 'a hono lahi 'o e mo'ua pea toki ngofua ke fakamaau 'aki 'a e sula.¹⁰

12 'E 'ikai toe fakamaau'i ha faka'iloa 'i hono liunga ua

'E 'ikai toe fakamaau'i ha tokotaha 'i hono liunga ua koe'uhi ko ha me'a na'e tomu'a fakamaau'i ai ia pe na'a ne hao ai pe mo'ua ai ngata pe ka vete 'e ha taha 'ene halaia hili hono fakatonuhia 'i he fakamaau'anga pea 'i he 'i ai pe mo ha kau fakamo'oni ke fakamo'oni ki ai.

13 'E 'ikai ngofua ke liliu 'a e Tohi Fekau¹¹

'E 'ikai fakamaau'i ha taha koe'uhi ko ha me'a kehe ka ko ia pe 'oku tu'u 'i he tohi fekau hiamatea tohi faka'ilo (writ of warrant) 'a e me'a tonu 'oku 'omi ai ia ke fakamaau'i:

Ka 'i he ha –

- (a) 'oku 'ikai ha fakamo'oni ke fakamo'oni kuo ne fai 'a e hia ko ia ka 'oku ha mei he ngaahi fakamatala na'a ne feinga ke fai 'e ngofua ke fakahalaia 'a e faka'iloa 'i he 'ene feinga ko ia pea 'e tautea ia 'o fakafe'unga;
- (b) ka faka'ilo ha taha 'i he 'ene feinga ke fai ha hia ka 'oku ha mei he ngaahi fakamatala na'a ne fai 'a e hia ko ia 'e ngofua ke fakahalaia 'a e faka'iloa 'i he'ene feinga;
- (c) 'i he hopo ha taha koe'uhi ko 'ene kākāa'i ha pa'anga pe liliu kākāa 'e ngofua ki he kau sula ke fakahalaia 'a e faka'iloa ko ia 'i he kaiha'a pea ka hopo ha taha 'i he 'ene kaiha'a 'e ngofua ki he kau sula ke fakahalaia 'a e faka'iloa 'i he 'ene kākāa'i ha pa'anga pe liliu kākāa; pea
- (d) 'e ngofua ke tu'utu'uni 'e ha lao ko ha tokotaha 'a ia kuo faka'ilo'aki ha hia 'e ngofua ke mo'ua ia 'i ha toe hia 'e taha ('o 'ikai ko ha hia mamafa ange) 'a ia kuo fakatupu 'e he ngaahi me'a tatau kuo hoko.

14 Ke matu'aki fai totonu 'a e ngaahi hopo

'E 'ikai 'aupito fakamana'i ha taha ke ne fakahalaia ia 'e ia pea 'e 'ikai to'o mei ha taha 'ene mo'ui pe ko 'ene koloa pe ko 'ene tau'atina ka 'o hangē 'oku tu'u 'i he lao.

15 'E fai 'e he Fakamaau'anga ta'e filifilimanako pe loto kovi

'E 'ikai si'i ngofua ke fakamaau'i 'e ha fakamaau pe fakamaau polisi pe 'e ha sula ha me'a 'oku kau ki honau kainga pe ke fakahalaia pe fakamo'oni: Pea 'e 'ikai si'i 'aupito ngofua ke kau 'i he fakamaau'i 'e ha fakamaau pe fakamaau polisi 'i ha me'a 'oku kau kiate ia. Pea 'e tapu 'aupito ki ha fakamaau pe fakamaau polisi pe ha tangata sula ke ne tali ha me'a'ofa pe ko e pa'anga pe ha me'a kehe mei ha taha 'oku teu ke fakamaau'i pe mei ha taha 'o hono kainga kae nofo 'ataa pe 'a e kau

fakamaau kau fakamaau polisi mo e kau sula kotoa pe ke 'oua 'aupito te nau fai fakakainga pe fakakauvaka 'enau ngaue.

16 Tapu ke hu ki ha fale pe 'api 'o ha taha ta'e tomu'a ma'u ha tohi kumi koloa

'Oku tapu ke hu fakamalohi ki he fale pe ko e 'api 'o ha taha ke hu ke kumi ha me'a pe ala kiate ia pe ko 'ene koloa pe ha me'a 'e taha 'a'ana ngata pe 'o ka 'oku hangē ko e lao: Pea kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku 'i ai 'ene koloa pe ko 'ene me'a kuo mole pea 'oku tui kuo fakafufū ia 'i ha potu pe ko e fale pe ko e 'api 'e ngofua ki he fakamaau polisi 'i he 'ene fuakava 'oku ne mahalo kuo fakafufū ia 'i ha potu mo 'ene fakamatala totonu foki ki he anga 'o e koloa kuo fakafufū mo e potu 'oku ne mahalo kuo fakafufū ai ke ne 'atu ha tohi fekau ki he kau polisi ke nau 'alu 'o kumi 'a e koloa ko ia 'o hangē ko e fuakava na'e fai.¹²

17 'E fai 'e he Tu'i 'ene pule ta'e filifilimanako

'E fai 'e he Tu'i 'ene pule koe'uhi ko hono kakai kotoa pe 'e 'ikai fai ko e me'a ke koloa'ia pe lelei'ia ha toko taha pe ha famili 'e taha pe ha fa'ahinga 'e taha ta'e filifilimanako ka koe'uhi ke lelei mo monu'ia 'a e kakai kotoa pe 'o hono Pule'anga.¹³

18 Tukupau - Totongi Huhu'i koe'uhi ko ha koloa kuo 'ave

'Oku totonu ke 'amanaki 'e he kakai kotoa pe 'e malu'i 'e he Pule'anga 'enau mo'ui mo honau tau'atana mo 'enau koloa. Pea ko ia 'oku totonu foki ke tokoni mo tukuhau 'e he kakai kotoa pe ki he Pule'anga 'o hange ko e lao. Pea kapau 'e fai ha tau 'i he fonua ni pea to'o 'e he Pule'anga 'a e koloa pe ha me'a mei ha taha 'e totongi 'e he Pule'anga kiate ia 'o hangē 'oku totonu. Pea ka tu'utu'uni 'e he Fale Alea ke to'o mei ha taha pe ha ni'ihoni honau 'api pe ko e kongā 'o honau 'api pe ko honau fale ko e me'a ke ngaahi 'a e ngaahi hala 'o e Pule'anga pe ha ngaue 'e 'aonga ki he Pule'anga 'e totongi 'e he Pule'anga 'a ia 'oku totonu.¹⁴

19 Ke fakaha loto e fakamole¹⁵

Kuo pau he 'ikai ha pa'anga 'e totongi atu mei he Fale Pa'anga pea he 'ikai ha no pea he 'ikai ke fakahoko ha ngaahi mo'ua 'e he Pule'anga ka 'e toki fai 'aki pe ia ha tomu'a fakaha loto 'a e Fale Alea, tuku kehe 'i he ngaahi me'a ko eni —

- (i) 'I he me'a 'a ia kuo 'i ai ha Lao kuo fakahoko totonu 'e he Fale Alea 'o foaki ai e mafai ke totongi atu ha pa'anga pe no pe fakahoko ha ngaahi mo'ua, pea 'e ngofua leva ke totongi atu ha pa'anga, pe fai ha no pe fakahoko ha ngaahi mo'ua 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Lao ko ia; pea
- (ii) 'I he ngaahi me'a kau ki ha tau pe angatu'u pe mahaki fakatu'utamaki fakafonua pe ha me'a tatau 'e hoko fakatu'unga'a, pea 'e ngofua leva

ke fai ia 'e he Minisita Pa'anga 'i he loto ki ai 'a e Kapineti, pea kuo pau ke ui leva 'i he taimi ko ia 'e he Tu'i ke fakataha 'a e Fale Alea pea kuo pau ke fakaha ai 'e he Minisita Pa'anga 'a e ngaahi tu'unga 'o e fakamole mo e lahi 'o e pa'anga.

20 Ngaahi Lao koe'uhi ko ha me'a kuo fai (Retrospective Laws)

'E tapu 'aupito ke fokotu'u 'a e ngaahi lao koe'uhi ko ha me'a kuo fai (retrospective laws) 'i he me'a 'a ia 'e fakasi'isi'i pe to'o mei ai pe liliu 'a e ngaahi ngofua 'a ia 'oku lolotonga ngaue'aki 'i he taimi 'a ia 'e fakahoko ai ha lao.¹⁶

21 'E Talangofua 'a e Kau Ka'ate mo e Kau Tau ki he ngaahi lao 'o e fonua

'E talangofua 'a e kau tau kotoa pe ki he lao 'o e fonua pe ko e kau Ka'ate (Guards) pe ko e kau tauhi me'afana fonua (Artillery) pe ko e kau tau lau taimi (Militia) 'o hangē 'oku tu'u 'i hono uofulu ma ua 'o e kupu pea kapau 'e maumau'i 'e honau toko taha 'a e lao 'o e fonua 'e fakamaau ia 'i he ngaahi fakamaau'anga 'o e fonua 'o hangē ko e kakai kotoa pe pea 'e tapu ke vahe 'e he 'eikitau 'a e kau tau ke nofo 'i he 'api 'o ha taha ke nau tauhi ia ngata pe ka fai ha tau pea ka pehē 'e vahe 'o hangē 'e tu'utu'uni ki ai 'e he Fale Alea.

22 Kau Ka'ate mo e Kau Tau (Militia)

'Oku ngofua ki he Tu'i kapau 'oku ne finangalo ki ai 'ilonga ha tangata tukupau 'e ngofua ke fekau kiate ia ke ne ha'u 'o kau 'i he kau tau fakavahefonua koe'uhi ko e ako pe ko ha 'aho katoanga pea ka 'i ai ha tau 'oku fai 'ilonga ha taha 'oku lava ke fua ha mahafu tau 'e ngofua foki ke fekau ke ne ha'u 'o kau 'i he kau tau pea ke fokotu'u 'a e tu'utu'uni mo e ngaahi lao ke pule'i mo tauhi 'a e kau tau.¹⁷

23 Ngaahi me'a 'oku tapu ke ma'u 'e ha taha kuo mo'ua 'i ha hia

'E tapu ki ha taha 'a ia, koe'uhi ko ha'ane mo'ua 'i ha hia pea hilifaki tautea ke nofo pōpula 'o lahi hake 'i he ta'u 'e ua, ke ne ma'u ha tu'unga 'i he Pule'anga pe ko e tu'unga ma'u totongi pe ha tu'unga faka'apa'apa pea 'e tapu ke ne kau 'i he fili pe fili ia ko ha fakafofonga 'o e Fale Alea kae 'oua kuo ne ma'u mei he Tu'i ha fakamolemole fakataha mo ha fakahā mamafa kuo faka'atā ia mei he ngaahi tapu ne hilifaki kiate ia 'e he ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu ni.

Ka kuo pau ke toloi 'a hono ngaue'aki 'o e kupu ni tatau ai pe ha tu'unga kae'oua kuo 'osi 'a e 'aho 'e 42 mei he 'aho 'o e hilifaki tautea; pea 'i he taimi ko ia kuo 'oatu ai ha fanongonongo 'o ha tangi pe 'oatu ha ngofua ke tangi 'i loto 'i he 'aho 'e 42 hili 'a e 'aho 'o e hilifaki tautea, kae 'oua kuo fakahoko 'a e tu'utu'uni ki he tangi; pea kapau 'oku fakata'e'aonga'i 'a e fakahalaia'i 'i he tangi pe 'oku fakasi'isi'i 'a e tautea 'o 'ikai lahi hake ia 'i he nofo popula ta'u 'e 2 pea kuo pau ke 'ikai ngaue'aki 'a e kupu ni.¹⁸

24 Tapu ki he kau 'ofisa faka-Pule'anga ke fai fakatau

'E 'ikai ngofua ki ha taha 'oku ma'u tu'unga 'i he Pule'anga pe ko e tu'unga totongi pe 'ikai ke ne ma'u ha tu'unga pe ma'u totongi mei ha Pule'anga kehe 'i he te'eki fakangofua pehē kiate ia 'e he Kapineti. Pea 'e 'ikai ngofua ki ha taha 'oku ma'u tu'unga totongi 'i he Pule'anga ke ne fai fakatau pe ngaue ki ha taha kehe, tuku kehe 'i he loto ki ai ki mu'a 'a e Kapineti.¹⁹

25 (Fakapekia 'e he Lao 28 'o e 1978)

26 (Fakapekia 'e he Lao 28 'o e 1978)

27 Ta'u fakalao

'E 'ikai ha taha 'e ngofua ke hoko ko e 'ea ki ha tofi'a pe ha hingoa kae 'oua kuo kakato hono uofulu mā taha ta'u, tuku kehe 'a kinautolu 'i he fāmili 'o e Tu'i 'a ia kuo pau ke lau kuo nau a'u ki he ta'u fakalao 'i he ta'u 'e hongofulu-mā-valu.²⁰

28 Ko e ngaahi me'a 'oku 'aonga ke poto ai 'a e kau sula

Ko e tokotaha Tonga kotoa pe 'a ia kuo kakato hono ta'u 21 pea 'oku lava ke laukonga pea tohi nima pea 'oku 'ikai tapui ia 'e he kupu uofulu ma tolu 'o e Konisitutone ni, kuopau 'e ngofua ke ngaue fakasula, pea ko e hingoa 'o kinautolu katoa 'e ala kau ki ha sula kuopau ke pulusi ia tu'o taha 'i he ta'u kotoa pea ka 'i ai ha taha tene li'aki hono lakanga sula kuopau ke tautea ia 'o hange ko ia 'e tu'utu'uni 'e he Fale Alea. Ka 'e 'atā mei he sula 'a e kau Minisita 'o e Kalauni pea mo e Kovana, kau Memipa 'o e Fale Alea, kau Fakamaau mo e kau Fakamaau Polisi, ngaahi 'ulu 'o e ngaahi potungaue 'a e Pule'anga, kau fakafofonga lao, kau memipa 'o e potungaue polisi pea mo e kau tau malu'i 'o Tonga, kau 'ofisa 'o e Fakamaau'anga Lahi, 'o e Fakamaau'anga Polisi pea mo ha pilisone, kau faifekau fakalotu, ha ni'ihī 'oku vale pe faha pe ko ha ni'ihī 'oku 'ikai ke nau lava 'o ngaue fakasula koe'uhi 'oku nau kui, tuli pe faingata'ia tu'uma'u fakasino.²¹

29 Tohi Fakamo'oni liliu kakai

'E ngofua ki ha taha muli hili 'ene nofo 'i he Pule'anga 'i he ta'u 'e nima pe lahi hake 'i he finangalo ki ai 'e he Tu'i ke fai 'a e fuakava feliliu'aki kakai pea ma'u 'a e ngaahi Tohi Fakamo'oni liliu kakai pea 'e ma'u 'e he kakai kotoa pe 'a ia kuo feliliu'aki pehe 'a e ngaahi ngofua mo e tau'ataina 'o hange ko e kakai fa'ele'i ko e Tonga ka 'e 'ikai ngofua ke nau ma'u 'a e ngaahi 'api tukuahu tukufakaholo pe ngaahi 'api kolo.²²

29A Ngofua ke Fakaha 'i ha Lao makehe kuo fakahoko 'a e liliu kakai²³

- (1) Neongo 'a e kupu 29 'o e Konisitutone ni kuo pau ke fakalao ki he Tu'i mo e Fale Alea ke fa'u ha ngaahi lao makehe 'o fakaha ai 'oku pe kuo liliu mei ha fa'ahinga 'aho pe 'o hoko ko e tokotaha Tonga ha fa'ahinga taha pe 'o tatau ai pe pe kuo ne 'osi nofo 'i Tonga pe 'ikai. Ko e kakai kotoa pe 'a ia kuo fakaha kuo nau liliu 'o hoko ko e kakai Tonga 'e ha fa'ahinga lao pehee kuo pau ke nau ma'u pea kuo pau 'e lau kuo nau ma'u mei he ngaahi 'aho ko ia na'e kamata ngaue'aki ai 'enau liliu kakai, 'a e ngaahi totonu mo e ngaahi faingamalie tatau mo e kau muli kehe kuo nau liliu 'o hoko ko e kakai Tonga 'aki hono 'oatu kiate kinautolu 'a e ngaahi Tohi Fakamo'oni Liliu Kakai.
- (2) Koe 'uhi ke ta'ofi ha tala'a 'e hoko, kuo pau 'e 'ikai ngaue'aki 'a e kupu 20 'o e Konisitutone ni ki ha ngaahi lao kuo fa'u koe'uhi ko e kupu si'i (1).

KONGA II — KO E TOHI 'O E ANGA 'O E PULE 'O E FONUA NI**30 Ko e anga 'o e Pule'anga**

Ko e anga 'o e fai 'a e Pule 'o e Fonua ni ko e Pule'anga Tu'i Faka-Konisitutone 'i he malumalu 'o 'Ene 'Afio ko e Tu'i ko Tupou VI mo kinautolu 'e hoko kiate ia.²⁴

31 Pule'anga²⁵

Ko e anga 'a hono fai 'o e Pule 'o e Fonua ni 'oku Vahe tolu —

1. Ko e Kapineti;
2. Ko e Fale Alea;
3. Ko e Fakamaau'anga.

31A 'Ateni Seniale²⁶

- (1) Kuo pau ke fakanofu 'e he Tu'i 'i he Fakataha Tokoni, hili hono ma'u ha fale'i mei he Penolo ki he Ngaahi Fakanofu mo e Tu'utu'uni Fakafakamaau, ha 'Ateni Seniale, 'a ia kuo pau ke ne —
- (a) hoko ko e tokotaha tefito ke ne 'oatu 'a e fale'i faka-lao ma'ae Kapineti pea mo e Pule'anga;
 - (b) pule ki he ngaahi hopo hia kotoa ma'ae Kalauni; pea
 - (c) fakahoko ha ngaahi fatongia mo ha ngaue kehe 'oku fiema'u 'e he lao.
- (2) Kuo pau ki he 'Ateni Seniale, tuku kehe ha tu'utu'uni kehe 'a e lao, ke ne ma'u 'a e mafai kakato ke fakahoko hono ngaahi mafai mo e ngaahi fatongia

faka-lao, 'o tau'ataina mo 'ikai ha fa'ahinga kaunoa pe mei ha taha pe ma'u mafai.

- (3) Kuo pau ko e 'Ateni Seniale ko ha taha 'oku fe'unga ke hoko ko ha Fakamaau 'o e Fakamaau'anga Lahi pea kuo pau ke ne, fakatatau ki ha ngaahi aleapau kuo fokotu'utu'u, ke ne ma'u hono tu'unga lolotonga 'oku ne anga taau.
- (4) Kuo pau ke tu'utu'uni 'e he Tu'i 'i he Fakataha Tokoni, hili hono ma'u ha fale'i mei he Penolo ki he Ngaahi Fakanofa mo e Tu'utu'uni Fakafakamaau, 'a e ngaahi tu'unga 'o hono fakanofa 'o e 'Ateni Seniale pea te ne ma'u 'a e mafai ke ne tuku ia ki tu'a.
- (5) Kapau 'oku 'ataa 'a e 'ofisi 'o e 'Ateni Seniale, 'o fakatatali hono fakanofa 'o ha 'Ateni Seniale 'i he kupu si'i (1), 'e ngofua ki he Tu'i 'i he Fakataha Tokoni ke fakanofa ha taha 'oku taukei fe'unga ko e 'Ateni Seniale fakataimi, ke ma'u lakanga kae 'oua kuo 'i ai ha fakanofa tu'uma'u. Kuo pau ki he taha kuo fakanofa ko ia ke ne ma'u 'a e kotoa 'o e ngaahi mafai mo e ngaahi monu'ia pea fakahoko kotoa 'a e ngaahi mafai 'o e 'Ateni Seniale 'oku tu'utu'uni 'i he kupu ni.²⁷

32 Ko e Hokohoko ki he Kalauni

'Oku ma'u 'a e Kalauni mo e Nofa'anga Faka-Tu'i 'o e Pule'anga ni 'e he 'Ene 'Afio ko Kingi Siaosi Tupou I pea 'oku fakapapau ni 'e ma'u 'e ia pea mo ia na'e tupu 'iate ia 'a Tevita 'Unga pea mo ia na'e tupu ai 'a Uelingatoni Ngu mo kinautolu 'e tupu 'iate ia ko 'ene fanau mali pea ka hala ia 'o 'ikai ha hako tupu mali 'o Uelingatoni Ngu 'e hoko 'o hangē ko e lao 'o e hokohoko ni:

Pea ko 'eni 'a e anga 'o e hokohoko 'e ngofua ke kau 'i he hokohoko ni 'a e fanau tupu mali pe.

Pea 'e hoko ki he tamasi'i tangata mo e ngaahi 'ea 'o hono sino pea ka hala ia 'o 'ikai hano hako 'e hoko ki hono ua 'o e tamasi'i tangata mo e ngaahi 'ea 'o hono sino pea fai pehē kae 'oua kuo 'osi 'a e fanau tangata.

Pea ka 'ikai ha tamasi'i tangata 'e hoko ki he 'uluaki tamasi'i fefine mo e ngaahi 'ea 'o hono sino pea ka hala ia 'o 'ikai hano hako 'e hoko ki hono ua 'o e tamasi'i fefine mo e ngaahi 'ea 'o hono sino pea fai pehē pe kae 'oua kuo 'osi 'a e fanau fefine.

Pea ka 'ikai ha taha 'iate kinautolu 'o Tevita 'Unga ko e fanau mali hoko totonu ke hoko ki he Kalauni 'o e Tu'i 'o Tonga 'e hoko kia Uiliami Tungi pe ko hono ngaahi 'ea totonu 'a ia 'oku tupu 'i hono sino ko e fanau mali pea mo e ngaahi 'ea 'oku tupu 'iate kinautolu foki.

Pea ka 'ikai ha 'ea totonu 'e fakanofa 'e he Tu'i 'a hono 'ea kapau 'oku loto ki ai 'a e Hou'eiki Nopele (ka 'oku 'ikai kau ai 'a e kau fakafofonga 'o e kakai) pea 'e fakahāhā ko e 'ea ia ki he Kalauni 'i he kei lakoifie 'a e Tu'i.

Pea ka faifai pea 'ikai ha 'ea mo e hoko totonu ki he Kalauni ha taha kuo fakahāhā 'o hangē ko e tu'utu'uni ni 'e fakataha leva 'e he Palemia pea ka mama'o ia 'e 'i he Kapineti (ko e kau Minisita) 'a e Hou'eiki Nopele 'o e Fale Alea (pea 'e 'ikai kau ai

'a e kau fakafofonga 'o e kakai) pea ka fakataha 'e fili 'e he hou'eiki Nopele 'o e Fale Alea 'aki 'a e paloti ha taha 'o e Hou'eiki 'a ia 'oku nau loto ki ai ke hoko ko e Tu'i pea 'e hoko ia ko e kamata'anga 'o e Ha'a Tu'i fo'ou pea 'e ma'u 'e hono ngaahi 'ea 'oku tupu 'iate ia 'i hono sino ko e fānau mali 'a e Kalauni 'o hangē ko e lao ni

Pea ka faifai pea 'ikai ha hoko 'iate kinautolu 'o hangē ko e lao ni 'e toe fakataha 'e he Palemia pea ka mama'o ia 'e 'i he Kapineti mo e Hou'eiki Nopele 'o e Fale Alea 'o hangē ko e tu'utu'uni ni pea te nau toe fili ha taha ke hoko ki he Kalauni ko e kamata'anga 'o e Ha'a Tu'i fo'ou pea 'e fai pehē ai pe 'o hangē ko e lao ni 'o lauikuonga.

33 'E 'ikai ngofua ki ha taha 'a ia 'e hoko ko e 'Ea ki he Kalauni ke mali mo ha taha 'a ia 'oku 'ikai ke finangalo ki ai 'a e Tu'i

- (1) 'E 'ikai si'i ngofua ki ha taha 'o e famili 'o e Tu'i ha taha 'e faifai pea ngali hoko ki he Kalauni ke mali mo ha taha 'oku 'ikai loto ki ai 'a e Tu'i. Pea ka fai ha mali pehē'e 'ikai lau ko e mali fakalao ia²⁸ pea 'e ngofua ki he Tu'i ke lilii 'a e totonu 'o e tokotaha ko ia ke 'oua 'aupito na'a hoko ia ki he Kalauni 'o Tonga pe ko hono hako.²⁹ Pea ka fai ia 'e ma'u ia 'e ia 'oku hoko ki he tokotaha ko ia pea lau ko e 'ea ia pea ko e talangata'a 'e lau ia 'o hange kuo mate.
- (2) Ko e kupu'i lea ko "ha taha 'e faifai pea ngali hoko ki he kalauni" 'i he kupusi'i faka'osi kimu'a angé, kuo pau ke faka'uHINGA'i ia ke fakakau'i ai 'a kinautolu kotoa pē kuo fanau'i 'i he mali fakalao pea 'oku fehokotaki ta'ata'a mo e Tu'i 'i he hohoko 'o e hako tukufakaholo, pe hako ofi tahá ka he 'ikai ke lahi hake 'i he toko uofulu hono mama'o 'i he fakahokohoko mei he Tu'i.³⁰

34 Ko e fuakava 'e fai 'o ka Hoko ki he Kalauni

'E fai 'a e fuakava ni 'e kinautolu kotoa pe 'e hoko ki he Kalauni —

“Oku ou fuakava 'i he 'ao 'o e 'Otua Mafimafi ke tauhi haohaoa 'a e Konisitutone 'o Tonga pea ke fai 'eku pule 'o fakatatau mo e ngaahi lao 'o ia.”

35 'E 'ikai lava ke hoko ki he Kalauni ha taha 'oku vale pe faha

'E 'ikai 'aupito hoko ki he Kalauni 'o Tonga ha taha kuo mo'ua ki ha hia 'oku ala tautea tuku-popula 'o lahi hake 'i he ta'u 'e ua pe ha taha 'oku vale pe faha.³¹

36 Ko e Tu'i ko e 'Eikitau Lahi

Ko e Tu'i ko e 'Eiki Pule Tau Lahi 'o e Kau Tau Malu'i 'o Tonga. Pea 'oku 'iate ia ke ne fakanofu 'a e kau 'ofisa kotoa pe mo tu'utu'uni 'a e ako'i mo e anga 'o e kau

tau pea pule'i 'o hangē 'oku ne 'afio'i 'e 'aonga ki he fonua ka 'e 'ikai ngofua ke fai ha tau 'e he Tu'i 'i he ta'e loto ki ai 'a e Fale Alea.³²

37 'Oku ngofua ki he Tu'i ke foaki ha fakamolemole'i

'E ngofua ki he Tu'i 'i he Fakataha Tokoni ke ne foaki ha Fakamolemole'i Faka-Tu'i ki ha taha pe 'oku ne maumau'i ha lao ('o kau ai ha taha kuo halaia 'i hano maumau'i ha lao) tukukehe 'a e ngaahi hopo faka'ilo (impeach).³³

38 Ko e Tu'i mo e Fale Alea

'Oku ngofua ki he Tu'i ke fakataha'i 'a e Fale Alea 'i ha taimi pe pea 'oku ngofua kiate ia ke fakangata 'a e fakataha 'o hangē 'oku ne finangalo ki ai mo fekau ke toe fili ha kau fakafofonga 'o e kau nopele mo e kakai ke nau hu ki he Fale Alea. Ka 'e 'ikai ngofua ke nofo 'a e Pule'anga ta'e ha Fale Alea 'o fuoloa ange 'i he ta'u 'e taha. Kuo pau ke fakataha ma'u pe 'a e Fale Alea 'i Nuku'alofa pea 'e tapu 'aupito ke nau fakataha 'i ha potu kehe ngata pe 'i he taimi tau.³⁴

39 Ngaahi Talite

'E ngofua ki he Tu'i ke fai 'a e ngaahi talite mo e ngaahi Pule'anga Muli ka 'oku 'ikai ngofua ke ne fai 'a e ngaahi talite 'oku fai kehe mo e ngaahi lao 'o e Pule'anga ni. 'Oku ngofua ki he Tu'i ke fakanoho 'ene kau fakafofonga ki he ngaahi pule'anga 'o hangē ko e ngaahi anga 'o e ngaahi Pule'anga.³⁵

40 Kau Minisitā mei muli

'E tali 'e he Tu'i 'a e kau Fakafofonga (Foreign Ministers) 'o e ngaahi Pule'anga pea 'oku ngofua kiate ia ke folofola ki he Fale Alea 'aki 'ene tohi 'a e ngaahi me'a 'oku kau ki he Pule'anga pea mo e ngaahi me'a 'oku finangalo ke nau tokanga mo alea ki ai.

41 Ngaahi mafai 'o e Tu'i – 'Ai hono Huafa ki he ngaahi Lao

Ko e Tu'i ko e Pule 'o e kau Nopele mo e kakai kotoa pe. 'Oku toputapu 'a e sino 'o e Tu'i. 'Oku 'iate ia 'a hono pule 'o e fonua ka 'oku 'i he 'ene kau Minisita 'a hono fai 'a e ngaue 'o e fonua (responsible). Neongo 'e fokotu'u 'e he Fale Alea 'a e ngaahi lao 'e 'ikai ke hoko kae 'oua kuo 'ai ki ai 'e he Tu'i hono huafa.³⁶

42 Pilinisi Pule

Ka hala 'a e Tu'i pea kuo te'eki kakato 'a e ta'u 'e hongofulu ma valu 'a hono 'ea 'e fakanoho ha Pilinisi Pule (Prince Regent) 'o hange ko hono fangofulu ma tolu 'o e kupu.

43 Pilinisi Pule — Ko e anga 'o hono fakanofa

Ka fie folau 'a e Tu'i ki ha fonua ki muli 'e ngofua ke ne fakanofa ha Pilinisi Pule (Prince Regent) ke fai 'a e ngaue Faka-Pule'anga lolotonga 'oku ne folau. Pea kapau 'e hala ai ha Tu'i lolotonga 'oku kei si'i hono 'ea 'i he te'eki kakato hono ta'u 'e hongofulu ma valu pea na'e 'ikai te ne fai ha tohi tuku pe kohai na'a ne finangalo ke Pilinisi Pule 'i he kei si'i hono 'ea 'e fakataha leva 'e he Palemia pe ko e Kapineta 'a e Fale Alea ('e 'ikai kau ai 'a e kau fakafofonga 'o e kakai) pea te nau fili 'aki 'a e paloti pe kohai 'e Pilinisi Pule. Pea ko ia 'oku nau fili te ne fai 'a e ngaue Faka-Pule'anga 'i he huafa 'o e Tu'i kae 'oua kuo kakato 'a e ngaahi ta'u 'o e Pilinisi ko e 'ea.

44 'Oku 'i he Tu'i ke tufa 'a e ngaahi hingoa faka'apa'apa

'Oku 'i he Tu'i pe ke fakanofa 'a e ngaahi hingoa faka'apa'apa pea ke tu'utu'uni mo tufa 'a e ngaahi faka'ilonga faka'apa'apa ka 'oku 'ikai te ne lava'i ke liliu 'a e hingoa 'o ha tokotaha 'oku ma'u hingoa tukufakaholo 'o hangē ko e ngaahi hingoa 'o e hou'eiki ma'u tofi'a mo e hou'eiki nopele 'a kinautolu 'oku 'a nautolu 'a e ngaahi tofi'a pea mo e hingoa tukufakaholo 'i he Fale Alea kae ngata pe 'i he talisone. Pea ka fakamaau'i ha taha 'i he talisone pea 'ilo 'oku mo'oni 'oku 'i he Tu'i ke fakanofa ha taha 'o e famili ko ia ke hoko ki he hingoa mo e tofi'a 'o ia kuo mo'ua pehē.

45 Pa'anga

'Oku 'i he Tu'i 'i he loto ki ai 'a 'ene Kapineta ke tu'utu'uni ko e pa'anga fe 'oku ngofua 'i he Pule'anga ni pea ke tu'utu'uni mo pule ki hono tuki 'o e ngaahi pa'anga totonu 'o e Pule'anga ni 'a ia ko e pa'anga fakalao ia.

46 Ko e Lao Fakakautau (Martial law)

Ka fai ha tau 'i he fonua ni pe tau 'a e fonua ni mo ha fonua 'e ngofua ki he Tu'i ke fokotu'u 'a e lao fakakautau (martial law) ki ha konga 'o e fonua pe ki he fonua katoa.

47 Ko e fuka 'o Tonga

'E 'ikai ue'i 'a e Fuka 'o Tonga (ko e fuka 'o Kingi Siaosi) 'o ta'engata ka 'e tu'u ma'u pe ia ko e fuka 'o e Pule'anga pea mo e Fuka faka-Tu'i (royal ensign) ko e fuka 'o e Ha'a Tu'i 'o Tonga 'o lauikuonga.

48 Koloa 'a e Tu'i

Ko e ngaahi tofi'a fakamatapule 'o e Tu'i mo e ngaahi koloa 'a e Tu'i 'oku 'a'ana pe ke ne fa'iteliha ki ai. 'E 'ikai ala ki ai 'a e Pule'anga pe to'o ia 'i ha mo'ua Faka-

Pule'anga. Ka ko e ngaahi fale 'e langa 'e he Pule'anga ma'ana mo e tofi'a 'e vahe kiate ia faka-Tu'i 'e tukufakaholo ia ko e koloa mo e tofi'a 'o e Ha'a Tu'i.

49 Tapu ke fakamaau'i 'a e Tu'i

'E tapu ke fakamaau'i 'a e Tu'i 'i ha fakamaau'anga ko e me'a 'i ha mo'ua ta'e 'i he loto ki ai 'a e Kapineti.

KO E FAKATAHA TOKONI

50 Ko e fa'ahinga 'oku kau ki he Fakataha Tokoni pea mo e ngaahi mafai 'a e Fakataha Tokoni³⁷

- (1) Kuo pau ke fakanofa 'e he Tu'i ha Fakataha Tokoni ke fale'i ia. 'E kau ki he Fakataha Tokoni 'a e ni'ihii 'a ia 'e finangalo ki ai 'a e Tu'i ke fekau ke nau kau ai.
- (2) Kapau 'oku 'i ai ha hopo 'e fakamaau'i 'i he Fakamaau'anga Fonua fekau'aki mo e ngaahi tofi'a mo e ngaahi hingoa tukufakaholo, kuo pau 'e fakalao ki ha taha pe 'o e ongo fa'ahi ke ne tangi ki he Tu'i 'i he Fakataha Tokoni 'a ia kuo pau ke ne tu'utu'uni 'a e founda 'e fakahoko'aki 'a e tangi pea ko e tu'utu'uni 'a e Tu'i 'i he Fakataha Tokoni kuo pau 'e aofangatuku.
- (3) 'E ngofua ki he Fakataha Tokoni 'i ha Tu'utu'uni 'a e Fakataha Tokoni ke tu'utu'uni 'a 'ene ngaahi founda ngaue.

KO E PALEMIA

50A Ko e Palemia³⁸

- (1) Kuo pau ke fakanofa 'e he Tu'i mei he kau fakafongia kuo fili ha Palemia 'a ia kuo fokotu'u atu 'e he Fale Alea 'o fakatatau ki he founda ngaue kuo fokotu'u atu 'i he Tepile ki he, pe kupu 50B 'o e, Konisitutone ko eni.
- (2) Kuo pau ke ma'u 'e he Palemia 'a e lakanga kae 'oua —
 - (a) 'oku fakanofa ha Palemia kehe 'o fakatatau ki he Konisitutone ko eni;
 - (b) kuo fakata'e'aonga'i 'a hono fakanofa 'i he kupu 50B;
 - (c) kuo pekia, fakafisi pe kuo fakata'e'aonga'i hono fakanofa hili hano fakangata 'ene hoko ko ha fakafongia kuo fili 'i ha 'uhinga kehe ange mei hono veteki 'o e Fale Alea; pe
 - (d) kuo ne hoko 'o 'ikai malava ke ma'u lakanga 'o fakatatau ki he Konisitutone ko eni pe ko ha toe lao kehe.
- (3) Kuo pau ki he Palemia ke toutou lipooti ki he Tu'i pea 'i hono fiema'u 'i he ngaahi me'a kuo hoko felave'i mo e pule'anga pea mo e tukunga 'oku 'i ai 'a e fonua.

50B Paloti ke fakamaloloo'i 'a e Palemia³⁹

- (1) Kapau kuo paasi 'e he Fale Alea ha fokotu'u kuo fakamatala'i ko ha "Paloti ke fakamaloloo'i 'a e Palemia" 'o fakatatau ki he kupu ni, pea 'i hono fakaha 'o e tuu'tu'uni ko ia ki he Tu'i 'e he Sea, kuo pau 'e lau kuo fakafisi pea kuo fakata'e'aonga'i 'a e ngaahi fakanofa 'o e Palemia mo e kau Minisita hono kotoa.
- (2) Ko ha Paloti ke fakamaloloo'i 'a e Palemia —
 - (a) kuo pau 'e 'ikai fakahoko kae 'oua kuo 'oatu ki he Sea 'o 'oua toe si'i hifo 'i he 'aho ngaue 'e 5 ha fanongonongo 'a e taumu'a ke fakahoko 'a e fokotu'u ko ia.
 - (b) kuo pau ke 'ikai ngaue'aki ia kapau na'e fakahoko 'i loto 'i he mahina 'e 18 hili 'a hono fakahoko ko ia 'o e fili lahi, pe 'i loto 'i he mahina 'e 6 kimu'a 'a e 'aho 'a ia kuo pau ke fakahoko ai ha fili 'o fakatatau ki he kupu 77(1), pe 'i loto 'i he mahina 'e 12 hili 'a e 'aho 'a ia ne paloti'i fakamuimui taha ai ha fokotu'u pehe 'i he Fale Alea.
- (3) Kapau 'i loto 'i he houa 'e 48 'o e fakata'e'aonga'i 'o e fakanofa 'o e Palemia mo e kotoa 'o e kau Minisita 'o fakatatau ki he kupu-si'i (1) hili ha paloti ke fakamaloloo'i 'a e Palemia, 'e tali 'e he Fale Alea ha fokotu'u 'oku ne fokotu'u atu ke fakanofa ke Palemia ha fakafofonga kuo fili kehe, pea 'i hono fakaha 'o e tu'utu'uni ko ia ki he Tu'i 'e he Sea, kuo pau ke fakanofa 'e he Tu'i 'a e taha ko ia kuo fokotu'u ko e Palemia.
- (4) Kapau 'e 'ikai fakaha ki ai ha fokotu'u 'o fakatatau ki he kupu-si'i (3) hili ha paloti ke fakamaloloo'i 'a e Palemia, kuo pau ki he Tu'i ke ne —
 - (a) veteki 'a e Fale Alea pea fekau ke fakahoko ha fili lahi 'i ha 'aho 'ikai laka hake 'i he 'aho 'e 90 mei ai;
 - (b) fakanofa ko ha Palemia fakataimi ha fakafofonga kuo fili 'a ia 'oku finangalo 'a e Tu'i 'oku malava lelei ke ne taki ha pule'anga fakataimi, ka 'e 'ikai ko ha taha na'e Palemia felave'i mo ha fokotu'u ke fakamalolo'i ia 'a ia na'e tali 'e he Fale Alea, kae 'oua kuo fakanofa ha Palemia hili 'a e fili lahi; pea
 - (c) 'i ha femahino'aki mo e Palemia fakataimi, fakanofa ha kau Minisita fakataimi ke nau ma'u lakanga kae 'oua kuo fakanofa ha kau Minisita hili 'a e fili lahi.

KAPINETI**51 Fatongia, fa'ahinga 'oku kau ki he pea mo e ngaahi mafai 'o e Kapineti⁴⁰**

- (1) Kuo pau ke 'i he Kapineti 'a e mafai pule 'o e Fonua, 'a ia kuo pau ke nau ma'u 'a e ngafa 'o e fengaue'aki fakataha mo e taliui ki he Fale Alea 'a e ngaahi fatongia pule 'o e Pule'anga.
- (2) Kuo pau ke kau atu ki he Kapineti 'a e Palemia mo e kau Minisita kehe ko ia kuo fokotu'u 'e he Palemia pea fakanofa 'e he Tu'i:

Ka kuo pau —

- (a) 'e ngofua ke fokotu'u 'e he Palemia 'o 'ikai lahi hake 'i he toko 4 'a ia 'oku 'ikai ko ha kau fakafofonga kuo fili ko e kau Minisita 'o e Kapineti;
 - (b) ko e Palemia mo e Kapineti ke si'i hifo honau tokolahi 'i he vaeua 'o e tokolahi 'o e kau memipa 'o e Fale Alea kuo fili, 'o 'ikai ke kau ai 'a e Sea.
- (3) Kuo pau ke tauhi 'e he Minisita hono tu'unga ko e Minisita kae 'oua —
- (a) kuo fakata'e'aonga'i 'e he Tu'i 'a hono fakanofu 'i ha fokotu'u atu 'e he Palemia pe fakatatau ki he kupu 50B;
 - (b) kuo pekia, fakafisi pe kuo tuku ki tu'a mei hono lakanga hili hono faka'ilo 'i he kupu 75; pe
 - (c) kuo ne hoko 'o 'ikai malava ke ma'u lakanga 'o fakatatau ki he Konisitutone ko eni pe ko ha toe lao kehe:

TUKU KEHE KAPAU: Hili ha fili lahi, pea 'i hono fakanofu 'i he kupu 50B (4)(c), kuo pau ke hoko pea hoko atu 'a e kau Minisita ko e kau Minisita tauhi fakataimi kae 'oua kuo fakata'e'aonga'i honau ngaahi fakanofu pe hoko atu 'i he fokotu'u 'a e Palemia fo'ou kuo fakanofu; pea lolotonga 'a e taimi ko ia kuo pau 'e 'ikai fakahoko 'e he kau Minisita tauhi fakataimi ha fakamole 'oku 'ikai angamaheni pe 'ikai fiema'u ta'e 'i ai ha fakangofua tohi mei he Minisita Pa'anga tauhi fakataimi.

- (4) 'E ngofua ki he Palemia ke vahe'i pe toe vahe'i 'a e ngaahi potungaue ki he pea 'i he vaha'a 'o e kau Minisita 'o e Kapineti.
- (5) Kuo pau ke fa'u 'e he Minisita takitaha ha lipooti fakata'u ki he Fale Alea 'o fale'i fekau'aki mo e ngaahi ngaue mo e ngaahi palani 'o 'ene potungaue pea kapau 'oku faka'amu 'a e Fale Alea ke 'ilo ki ha toe me'a felave'i mo e potungaue 'o ha Minisita kuo pau ke ne tali 'a e ngaahi fehu'i kotoa kuo 'oatu kiate ia 'e he Fale Alea pea lipooti 'a e me'a kotoa fekau'aki mo 'ene potungaue.
- (6) Kuo pau ki ha Minisita 'oku 'ikai ko ha fakafofonga kuo fili ke ne kau ki he pea paloti 'i he Fale Alea pea kuo pau, tuku kehe ha toe tuu'tu'uni kehe 'i ha toe Lao, ke ne ma'u kotoa 'a e ngaahi totonu, ngaahi fatongia mo e ngaahi ngafa 'o ha fakafofonga kuo fili tuku kehe ka kuo pau 'e 'ikai 'i ai ha'ane totonu ke paloti 'i ha paloti ke fakamaloloo'i 'a e Palemia 'i he kupu 50B.
- (7) Ko e lea "mafai pule" 'i he kupu-si'i (1) 'oku 'ikai ke kau ai 'a e ngaahi mafai 'oku 'i he Tu'i mo e Tu'i 'i he Fakataha Tokoni, 'o tatau ai pe pe 'oku fakaha 'e he Konisitutone ni, pe ko ha Lao 'o e Fale Alea, ha lao si'i, mo e Ngaahi Totonu Faka-Tu'i.

52 Ngaahi fatongia 'o e kau Minisita

'E ma'u 'e he hou'eiki Kapineti taki taha ha fale 'ofisi 'i Nuku'alofa ko e kolomu'a 'o e Pule'anga pea 'e 'iate ia ke vakai ki he anga 'o e ngaue 'o e kau ngaue kotoa pe 'oku kau ki he 'ene potungaue. Pea 'e langa pe no 'e he Pule'anga 'a e ngaahi fale 'ofisi 'e lelei mo taau mo e ngaue 'a e kau minisita taki taha.

53 Ke 'atu 'e he Minisita Pa'anga ha tohi fakamatata ki he Fale Alea

Pea ka fakataha 'a e Fale Alea 'e 'atu 'e he Minisita Pa'anga koe'uhi ko e Kapineti ha tohi fakamatata ki he anga 'o e tauhi 'a e pa'anga kotoa pe 'a hono hu mai mo e hu atu 'i he ta'u ko e pe talu mei he Fakataha Alea 'e taha mo e anga 'o 'ene hu mai mo hu ki tu'a.⁴¹

54 Kau Kovana—anga 'o honau fakanofa⁴²

'E fakanofa 'e he Tu'i 'a e Kovana ki Ha'apai mo Vava'u 'i he fale'i 'a e Palemia.

55 Ngaahi mafai 'o e kau Kovana⁴³

'E tapu ke tu'utu'uni 'e ha Kovana ha lao ka ko 'ene ngaue ke vakai pe 'oku fai 'e he potu fonua 'oku ne nofo ki ai 'o hange ko e lao.

KO E FALE ALEA**56 Ngaahi mafai 'o e Fale Alea**

'Oku 'i he Tu'i mo e Fale Alea ke fokotu'u 'a e ngaahi lao, pea 'e nofo fakataha 'a e hou'eiki nopele mo e kau fakafofonga 'o e kakai 'i he fale pe taha. Pea 'ilonga ha me'a 'oku loto ki ai 'a e Fale Alea pea ka lau mo hiki nima tu'o tolu honau toko lahi ki ai 'e toki 'ave ia ki he Tu'i ke ne 'afio'i pea kapau te ne finangalo ki ai pea 'ai ki ai 'a hono huafa 'e hoko leva ko e lao. 'E lau ko e hiki nima 'a e hiki nima pe ko e tu'u 'o mavahevahe 'ilonga pe ko e lau ngutu "Ko ē" pe " 'Ikai."⁴⁴

57 Hingoa

'E ui 'a e Fale Alea ko e Fale Alea 'o e Pule'anga 'o Tonga.

58 Ngaahi Fakataha

'E fakataha 'a e Fale Alea 'o 'ikai si'i hifo 'i he mahina 'e hongofulu ma ua kotoa pe ka 'e ngofua ke tu'utu'uni ke fakataha 'a e Fale Alea 'i ha taimi pe.⁴⁵

59 Kinautolu 'oku hu 'i he Fale Alea⁴⁶

- (1) Ko e Fale Alea kuo pau ke kau ki ai 'a e —
 - (a) kau fakafofonga 'o e kau nopele;
 - (b) kau fakafofonga 'o e kakai; mo e
 - (c) kotoa 'o e kau memipa 'o e Kapineti.
- (2) Kuo pau ki he kau Minisita 'o e Kapineti 'a ia ko e kau fakafofonga kuo fili, tukukehe ka tuku ki tu'a hili hono faka'ilo 'i he kupu 75, ke hoko atu pe ko e kau memipa 'o e Fale Alea pea kei fakafofonga pe 'i honau vahenga fili takitaha lolotonga honau fakanofa ko e Minisita.

60 Kau Fakafofonga

'E fili 'e he kau nopele 'o e Pule'anga mei he kau nopele ha toko hiva ko e kau fakafofonga nopele pea 'e fili 'e he kakai 'oku 'ata fakalao ha toko hongofulu ma fitu ko e kau fakafofonga kakai. 'E 'i he Fale Alea ke tu'utu'uni 'a e ngaahi ngatangata'anga 'o e ngaahi vahefonua fili ki hono fili 'o e kau fakafofonga nopele pea kuo pau ke fokotu'u ha Komisoni tau'ataina ke tu'utu'uni 'a e ngaahi ngatangata'anga 'o e ngaahi vahenga fili ki hono fili 'o e kau fakafofonga kakai.

Ka kuo pau ko e ngaahi ngatangata'anga 'o e ngaahi vahenga fili ki he fili lahi 'o e 2010 kuo pau 'e makatu'unga ia 'i he ngaahi fokotu'u mei he Komisoni Faka-Tu'i ki he Ngaahi Ngatangata'anga 'o e Vahenga Fili 'a ia 'e tali 'e he Fale Alea.⁴⁷

61 Ko e Sea⁴⁸

- (1) Kuo pau ki he Tu'i, 'i loto 'i he 'aho 'e 5 hili hono fakanofa 'o e Palemia 'o fakatatau ki he kupu 50A hili ha fili lahi, ke fakanofa ha taha 'o e kau fakafofonga 'o e kau nopele kuo fili 'i hono fokotu'u atu 'e he Fale Alea, ke Sea 'i he Fale Alea.
- (2) Kuo pau ki he Sea ke hoko atu pe 'i hono lakanga kae 'oua —
 - (a) kuo fakanofa 'e he Tu'i ha Sea Fakataimi hili 'a e fili lahi hono hoko 'o fakatatau ki he kupu-si'i (8) 'o e Tepile ki he Konisitutone ni;
 - (b) kuo fakata'e'aonga'i hono fakanofa 'i he kupu-si'i (3); pe
 - (c) kuo pekia, fakafisi pe kuo fakata'e'aonga'i hono fakanofa hili hano fakangata 'ene hoko ko ha fakafofonga kuo fili 'i ha 'uhinga kehe ange mei hono veteki 'o e Fale Alea.
- (3) Kapau 'e fokotu'u atu 'e he Palemia 'i he loto ki ai 'a e vaeua 'o e kau memipa 'o e Fale Alea, ki he Tu'i ke fakahifo 'a e Sea mei hono lakanga, kuo pau ki he Tu'i ke ne fakata'e'aonga'i 'a e fakanofa 'o e Sea pea fakanofa ha Sea fo'ou 'i ha fokotu'u atu 'e he Fale Alea.
- (4) Kuo pau ke fakanofa 'e he Tu'i ha Sea 'i loto 'i he 'aho 'e 7 'a e 'ataa 'o e lakanga.

62 Ko e ngaahi tu'utu'uni 'o e Fale Alea⁴⁹

- (1) 'E tu'utu'uni 'e he Fale Alea ki he ngaahi lao 'oku kau ki he'enua ngaahi fakataha.
- (2) 'E ngofua ki ha memipa 'o e Fale Alea, 'o fakatatau ki hono ngaahi tu'utu'uni ke —
 - (a) fakahu ha Lao Fakaangaanga ki he Fale Alea;
 - (b) fokotu'u atu ha fokotu'u ke tipeiti'i 'i he Fale Alea; pe
 - (c) fakahoko ha tohi tangi ki he Fale Alea,
 pea kuo pau ke fakahoko ia 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e Fale Alea.

63 Ngaahi me'a totonu 'oku kau ki he kau nopele

- (1) 'E 'ikai hoko ha taha ki he tu'unga 'o e kau nopele 'o kapau 'oku ne faha pe vale pe 'oku fakatapui 'e hono uofulu ma tolu 'o e kupu.
- (2) 'Oku ngofua ki he kau nopele kotoa pe ke kau ki he fili 'i ha fili fakafofonga nopele 'e fai mo hu ki he Fale Alea kapau kuo fili ia 'o hangē ko e lao.

64 Ngaahi Mafai 'o e kau fili

Ko e taha Tonga kotoa pe kuo kakato hono ta'u uofulu ma taha pe lahi ange 'oku 'ikai ko ha nopele, 'oku 'ikai faha pe vale pea 'oku 'ikai fakatapui ia 'e hono uofulu ma tolu 'o e kupu, kapau kuo lesisita ko ha taha fili, 'oku pau ke ngofua ke ne kau 'i he fili 'o e kau fakafofonga 'o e kakai ki he Fale Alea, pea 'i he 'aho kuo tu'utu'uni ke fai ai 'a e fili kuo pau ke faka'ata ia mei hano faka'ilo ko e 'uhi ko ha mo'ua.

Ko ha taha 'oku 'ikai nofo 'i Tonga 'a ia 'oku ngofua ke hoko ko e taha fili 'e ngofua ke fili 'i ha fili 'o kapau pe 'oku 'osi lesisita ko e taha fili pea 'oku lolotonga 'i Tonga ki he fili.⁵⁰

65 Mafai 'o e Kau Fakafofonga

'E fai 'a e fili 'o e kau fakafofonga 'o e kakai 'aki 'a e paloti pea 'ilonga ha taha kuo fakangofua ke fili 'e ngofua ke fokotu'u ia koe kanititeiti pea ke fili ia ko e fakafofonga ma'ae vahenga fili 'a ia kuo lesisita ki ai, kae kehe kuo pau he 'ikai fili ha taha 'a ia kuo fai ki ai ha tu'utu'uni 'i ha Fakamaau'anga 'i he Pule'anga ke totongi ha pa'anga kuo tuhu'i pau 'a ia ko hono kotoa pe kongā 'o ia 'oku te'eki ke totongi pe kuo tu'utu'uni ke totongi fakakongokonga 'a e kotoa pe ha kongā 'o e pa'anga 'oku te'eki ke totongi fakakongokonga ko ia 'i he 'aho 'oku 'oatu ai 'e he toko taha ko ia 'ene pepa fili ki he 'Ofisa Faifili:

Ka kuo pau ko ha taha 'oku 'ikai nofo 'i Tonga 'a ia 'oku ngofua ke hoko ko e taha fili 'e 'i ai pe 'ene mafai ke hoko ko ha kanititeiti kapau 'oku ne 'i Tonga 'i ha

vaha'a taimi ko e mahina 'e tolu 'i loto 'i he mahina 'e ono kimu'a 'i he fili felave'i ko ia.⁵¹

66 Ko e fakamana'i mo e totongi fakafūfū

Kapau 'e 'i ai ha fakamana 'e fai 'e ha fakafofonga pe ko ha totongi fakafūfū koe'uhi ke fakaloto'i ha taha ke fili ia 'e faka'ilo ia ki he me'a ko ia pea ka 'ilo 'oku mo'oni 'e fakahifo 'e he Fale Alea.

67 Ngaahi mafai 'o e kau nopele

'E ngofua ki he kau nopele pe 'o e Fale Alea ke feme'a'aki pe hiki nima ki he ngaahi lao 'oku kau ki he Tu'i pe ko e Fale 'Alo pe ko e ngaahi hingoa mo e ngaahi tofi'a 'o e kau nopele pea 'osi hono lau mo hiki nima tu'o tolu honau toko lahi 'o e kau nopele 'o e Fale Alea 'e 'ave ki he Tu'i ke ne finangalo ki ai.⁵²

68 Ka 'ikai finangalo 'a e Tu'i ki ha lao 'oku tapu ke toe alea'i

Kapau 'e alea 'a e Fakataha Alea ki ha me'a mo loto ki ai pea 'ave ia ki he Tu'i pea ka 'ikai te ne finangalo ki ai 'e tapu ke toe alea 'a e Fale Alea ki ai 'i he ta'u ko ia kae 'oua kuo nau toe fakataha 'i he'enua fakataha alea e hoko mo ia.

69 Ko e tokolahi pea lava ke fai 'a e Fale Alea

'E ngofua ki he Fale Alea ke fakamaau 'a e anga 'o e kau fakafofonga 'o e Fale Alea pea neongo 'e 'ikai katoa 'a e Fale Alea 'e ngofua ki he Fale Alea ke fai 'a e alea mo fokotu'u 'a e ngaahi lao mo e fai 'a e ngaahi ngaue 'o kapau 'oku 'i ai 'a e vaeua malie 'o e kau fakafofonga 'o e Fale Alea pea kapau 'oku si'i hifo 'i he vaeua malie 'a e kau fakafofonga 'o e Fale Alea 'e tutuku 'a e Fale Alea 'o tuku ki ha 'aho kehe, pea 'i he 'enua toe fakataha kapau 'oku 'ikai te nau tatau mo e vaeua malie 'e ngofua ki he Tu'i pe 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ke fekau fakamalohi ke katoa mai 'a e kau fakafofonga 'o e Fale Alea pea kapau 'oku 'i ai ha ni'ihi 'oku 'ikai te nau ha'u leva 'e ngofua ke tuut'u'uni he Fale Alea hanau tautea 'i he 'enua talangata'a.⁵³

70 Anga ta'etaau 'i he 'ao 'o e Fale Alea 'oku tautea⁵⁴

(1) Ko ha taha 'oku ne —

- (a) anga ta'etaau 'i he 'ao 'o e Fale Alea;
- (b) fai pe ta'e fai ha ngaue 'oku kaunoa 'i he, pe fakafaingata'a'ia'i pe fakafe'atungia'i 'a e Fale Alea 'i he fakahoko hono fatongia;
- (c) kaunoa 'i ha, fakafaingata'a' 'ia'i pe fakafe'atungia'i ha memipa pe 'ofisa 'o e Fale Alea 'i he fakahoko hono fatongia;
- (d) lau'ikovi 'a e Fale Alea;

- (e) fakamanamana'i ha memipa pe ko 'ene koloa; pe
 - (f) fakahaofi ha taha kuo tu'utu'uni 'e he Fale Alea ke puke;
- e ngofua, 'i ha tu'utu'uni 'a e Fale Alea, ke tuku popula 'i ha vaha'a taimi 'oku 'ikai toe laka hake 'i he 'aho 'e tolungofulu pea kapau ko ha memipa ia 'o e Fale Alea 'e ngofua ke tuku ia ki tu'a mei he Fale Alea 'o a'u ki he 'aho 'e tolungofulu ke fetongi'aki 'a e pe tanaki atu ki ha toe tautea kehe.⁵⁵

(2)

- (a) Ko ha tautea tuku popula kuo hilifaki 'o fakatatau mo e kupu ni 'oku 'ikai ke uesia ia 'e ha ta'ofi, veteki pe tapuni 'a e to'u Fale Alea ko ia.
- (b) Ko ha tu'utu'uni 'a e Fale Alea 'oku ne tu'utu'uni ha tuku popula 'o ha taha 'o fakatatau mo e kupu ni 'e malava ke tu'utu'uni ai hono tukuange 'o e toko taha ko ia mei hono tuku popula.
- (c) Neongo 'a e mafai ke tuku popula 'i he kupu si'i (1) 'e ngofua ki he Fale Alea ke hilifaki ha tautea pa'anga:
 - (i) 'oku 'ikai ke toe laka hake 'i he \$5,000, kapau ko ha taha fakaenatula; pe
 - (ii) 'ikai ke toe laka hake 'i he \$50,000, kapau ko ha kautaha; ki ha hia ki he Fale Alea kuo pehe 'e he Fale Alea kuo fai 'e he toko taha ko ia 'i he kupu ni.
- (d) Kuo pau 'e 'ikai ke fakalao ke tuku popula mo mo'ua pa'anga fakatou'osi ha taha koe'uhi ko ha hia 'i he kupu ni.
- (e) 'E ngofua ki he Fale Alea ke 'oatu ha ngaahi tu'utu'uni pehe pea ne fakamafai'i hono 'oatu 'o e ngaahi tohi puke ko ia 'oku taau mo fe'unga ki hono fakahoko 'o e kupu ni.

71 'Oku ngofua ke fakahifo ha nopele 'o e Fale Alea

Ka 'i ai ha fakafofonga 'o e kau nopele 'e fakahifo 'e 'i he kau nopele ke fili ha taha ke fetongi ia 'i he Fale Alea ka 'e 'ikai mole ai hono hingoa 'eiki pe ko hono tofi'a kapau 'oku 'ikai ko e talisone pe ko e angatu'u.⁵⁶

72 Tohi 'o e Fale Alea

'E tauhi 'a e tohi 'o e ngaahi alea 'o e Fakataha Alea pea 'e tohi ai 'a e hiki nima 'a e kau fakafofonga taki taha 'i he ngaahi me'a na'a nau loto ki ai pea mo e ngaahi me'a na'e 'ikai te nau loto ki ai.⁵⁷

73 Tapu ke puke

'E 'ikai ngofua ke puke pe fakamaau'i ha fakafofonga 'o e Fale Alea lolotonga 'oku kei fai 'a e fakataha ngata pe 'i he'ene fai ha hia 'oku hopo sula pea 'e 'ikai ngofua ke faka'ilo ia koe'uhi ko ha lea na'a ne fai pe fakahāhā 'i he Fale Alea.⁵⁸

74 Fakafisi

Ka 'i ai ha taha 'o e kau fakafofonga 'o e Fale Alea 'oku fie nofo mei he Fale Alea 'oku ngofua ke ne tohi pehē ki he 'Eiki Sea pea ka fai ha tohi pehē 'e ngata leva 'ene kau 'i he Fale Alea.⁵⁹

75 Ko e faka'ilo (Impeachment)

- (1) 'E ngofua ki ha memipa 'o e Fale Alea, 'i he'ene fili pe 'a'ana pe ko ha ola 'o ha tohi launga kuo fakahoko ki ai 'e ha taha Tonga, ke fokotu'u ki he Fale Alea, 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e Fale Alea, ke faka'ilo ha Minisita pe ha fakafofonga 'o e kau nopele pe 'o e kakai koe'uhi ko ha taha 'o e ngaahi hia ko 'eni—

Maumau'i 'o e ngaahi lao pe tu'utu'uni 'o e Fale Alea, pe pule'i hala, pe ta'e fe'unga, pe maumau'i pe kaka'a'i 'o ha koloa 'a e Pule'anga, pe fai ha ngaahi me'a 'a ia 'e ngalingali fakatupu ha faingata'a 'i he vaha'a 'o e fonua ni mo ha fonua kehe.⁶⁰

- (2) Kuo pau ke tomu'a 'atu ki ha taha kuo faka'ilo ha tatau 'i he tohi nima 'o e ngaahi me'a 'oku faka'ilo ai ia 'i he 'aho 'e fitu 'i he te'eki ke hoko 'a e 'aho 'e fai ai 'a e fakamaau.
- (3) 'E fai 'a e fakamaau 'o hange ko hono hongofulu ma taha 'o e kupu, pea kuo pau 'e sea ai 'a e 'Eiki Fakamaau Lahi.⁶¹
- (4) Hili 'a e fakamatala fakamo'oni 'a e kau fakamo'oni 'e hu ki tu'a mei he Fale Alea 'a e fakafofonga kuo faka'ilo pea 'e fakakaukau 'a e Fale Alea ki he ngaahi me'a pea ma'u 'enau fakapapau ki ai 'e toe 'omi 'a e faka'iloa ki he Fale Alea pea 'e fakaha kiate ia 'a e tu'utu'uni. Ka 'ilo 'oku mo'oni 'e ngofua ki he Fale Alea ke fakahifo ia mei hono tu'unga ka kapau 'oku 'ilo 'oku ne tonuhia 'e 'ikai ke ngofua ke toe faka'ilo ia koe'uhi ko e ngaahi me'a ko ia na'e fua faka'ilo ai ia 'o hangē ko hono hongofulu ma ua 'o e kupu.

76 Toe fili

Ka pekia pe nofo ha taha 'o e kau fakafofonga 'o e kau nopele pe kakai pea ko e fakahifo pe ha memipa hili hono faka'ilo fakafalealea, kuo pau 'e fekau leva 'e he 'Eiki Sea ke toe fili 'e he kau nopele pe vahefonua ko ia ha fakafofonga ko hono fetongi. Ka 'oku pau 'e ma'u 'e he Fale Alea 'a e mafai ke fakataha mo fai 'a e ngaahi ngaue neongo pe 'oku 'ikai katoa ai 'a e Fale Alea.⁶²

77 Ko e fili lahi angamaheni⁶³

- (1) Kuo pau ke angamaheni hono fakahoko 'a e ngaahi fili ma'ae kotoa 'o e kau fakafofonga 'o e kau nopele mo e kakai 'i he ta'u 'e fa kotoa pe, pea kapau 'oku 'ikai veteki kimu'a kuo pau ke tu'u veteki 'a e Fale Alea 'i he 'osi 'a e ta'u 'e fa mei he 'aho 'o e fili lahi fakamuimui taha.

- (2) 'Oku ngofua ki he Tu'i, 'i ha'ane finangalo, ke veteki 'a e Fale Alea 'i ha taimi pe pea fekau ke fakahoko ha fili fo'ou.
- (3) Kapau kuo veteki 'e he Tu'i 'a e Fale Alea pe ko ha ngaue 'a e kupu-si'i (1), kuo pau ki he Tu'i, hili ha femahino'aki mo e Sea 'o e Fale Alea, ke fokotu'u ha 'aho ki he fili lahi.

78 'Oku 'i he Fale Alea ke tu'utu'uni ki he tukuhau

'Oku 'i he Fale Alea ke tu'utu'uni 'a hono lahi 'o e tukuhau 'e fai 'e he kakai 'o e fonua ni mo hono lahi foki 'o e totongi tute 'e fai, pea mo hono lahi 'o e totongi ki he ngaahi tohi fakangofua fakatau pea 'e 'iate kinautolu pe foki 'a e vahe 'o e pa'anga 'o e Pule'anga ko e me'a 'i he ngaahi mo'ua mo e ngaahi ngaue 'a e Pule'anga 'o hange 'oku tu'u 'i hono hongofulu ma hiva 'o e kupu. Pea 'i he fakaha 'e he Minisita Pa'anga 'a hono lahi 'o e pa'anga na'e hu mai 'i he ngaahi ta'u hoko mo e fakataha 'a e Fale Alea pea mo hono lahi 'o e pa'anga na'e hu ki tu'a ko e me'a 'i he ngaahi mo'ua 'o e Pule'anga 'e fakakaukau 'e he Fale Alea pe fiha 'a e pa'anga te nau fakangofua 'a hono ngaue'aki 'i he vaha'a 'o e ongo fakataha ko e me'a 'i he ngaahi mo'ua 'o e fonua. Pea ko ia te nau tu'utu'uni 'a hono lahi 'e to'o ki he ngaahi ngaue mo e ngaahi me'a kehekehe 'o e fonua pea ko ia 'oku tu'utu'uni pehe 'e he Fale Alea 'e fai ki ai 'e he kau minisita.

79 Ko e ngaahi fakatonutonu 'o e Konisitutone

'Oku ngofua ki he Fale Alea ke alea'i ki hono fakatonutonu 'o e Konisitutone, kapau 'oku 'ikai ko e ue'i 'a e ngaahi lao 'o e tau'ataina, mo e ngaahi lao 'oku kau ki he hokohoko Tu'i, pea mo e ngaahi tofi'a, mo e hingoa 'o e hou'eiki nopele ma'u tofi'a tukufakaholo. Pea 'ilonga ha kupu 'o e Konisitutone 'oku loto ke fakatonutonu 'e he Fale Alea, pea hili 'enau hiki nima tu'o tolu ki ai 'e he Fale Alea, 'e 'ave 'a e ngaahi kupu 'oku nau loto ke fakatonutonu ki he Tu'i, pea kapau 'oku loto taha ki he ngaahi fakatonutonu ko ia 'a e Kapineti mo 'Ene 'Afio, 'e toki ngofua ki he Tu'i ke finangalo ki ai, pea 'i he 'ai 'e he Tu'i 'a hono huafa ki ai, 'e hoko ko e lao.⁶⁴

80 Ko e anga 'o e lea 'e kamata 'aki ha ngaahi lao

Pea 'e pehe ni 'a e anga 'o e lea 'e fokotu'u mo kamata 'aki 'a e ngaahi lao "'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē."

81 Kau 'a e Lao 'e taha ki he me'a 'e taha

Ko e me'a ke ta'ofi 'a e maveuveu 'i he fokotu'u lao 'e kau 'a e lao 'e taha ki he me'a 'e taha pea ko ia 'e ui 'aki.

82 Ko e Lao Pule 'a e Konisitutone

Koe Konisitutone ni ko e lao pule ia 'o e Pule'anga ni pea kapau 'oku 'i ai ha lao kehe 'oku faikehekehe mo e Konisitutone, ko e lao kehe ko ia kuopau ke ta'e'aonga ia, 'o fakataata ki he ngata'anga 'o e faikehekehe ko ia.⁶⁵

83 Ngaahi Fuakava 'a e Hou'eiki 'o e Fakataha Tokoni mo e kau Fakafofonga

'E fai 'a e fuakava ni 'e he hou'eiki 'o e Fakataha Tokoni:

“Oku ou fuakava ni 'i he 'ao 'o e 'Otua te u talangofua mo'oni ki he 'Ene 'Afio ko Tupou VI ko e Tu'i totonu 'o Tonga pea teu tauhi ma'oni'oni mo haohaoa 'a e Konisitutone 'o e Pule'anga 'o Tonga pea te u tokoni ki he ngata'anga 'o 'eku poto 'i he ngaahi me'a kotoa pe 'e kau ki he Fakataha Tokoni.”

'E fai 'a e fuakava ni 'e he kau Minisita:

“Oku ou fuakava ni 'i he 'ao 'o e 'Otua te u fai talangofua mo'oni ki he 'Ene 'Afio ko Tupou VI ko e Tu'i totonu 'o Tonga pea te u tauhi ma'oni'oni mo haohaoa 'a e Konisitutone 'o e Pule'anga 'o Tonga pea fai 'a e ngaue 'i he 'eku potungaue ki he ngata'anga 'o 'eku mafai koe'uhi ke lelei 'a e Tu'i mo e Pule'anga ni.”

'E fai 'a e fuakava ni 'e he hou'eiki nopele mo e kau fakafofonga 'o e kakai:

“Oku ou fuakava ni 'i he 'ao 'o e 'Otua te u talangofua mo'oni ki he 'Ene 'Afio ko Tupou VI ko e Tu'i totonu 'o Tonga pea te u tauhi ma'oni'oni mo haohaoa 'a e Konisitutone 'o e Pule'anga 'o Tonga, pea fai totonu mo ma'oni'oni 'a e lakanga mo e ngaue 'o e Fale Alea.”

Kuo pau 'e tohi 'e he kau memipa 'o e Fakataha Tokoni honau hingoa ki he tohi fuakava pea lau ia 'i he 'ao 'o e Tu'i. Kuo pau 'e tohi 'e he Kau Minisita, kau nopele mo e kau fakafofonga 'o e kakai honau hingoa ki he tohi fuakava pea lau ia 'i he 'ao 'o e Fale Alea.⁶⁶

KO E FAKAMAAU'ANGA**83A Pule 'a e Lao mo e Tau'atina 'o e Fakamaau'anga**

Kuo pau ke tauhi ma'u pe 'a e ngaahi tefito'i fakakaukau mahu'inga fakakonisitutone lolotonga 'o e Pule 'a e Lao mo e Tau'atina 'o e Fakamaau'anga.⁶⁷

83B Ko e 'Eiki Sanisela⁶⁸

- (1) Kuo pau ki he Tu 'i 'i he Fakataha Tokoni, hili hono ma 'u ha fale 'i mei he Penolo ki he Ngaahi Fakanofu mo e Tu 'utu 'uni Fakafakamaau, ke fakanofu ha 'Eiki Sanisela 'a ia kuo pau ke ne fatongia 'aki 'a e —

- (a) pulei 'o e ngaahi fakamaau 'anga;
- (b) ngaahi me 'a felave 'i mo e Fakamaau 'anga mo 'ene tau 'ataina;
- (c) tauhi 'o e pule 'a e lao; mo e
- (d) ngaahi me 'a felave 'i kehe 'a ia 'oku fakaha mahino 'e he Konisitutone ko eni pe ha toe Lao kehe.
- (2) Kuo pau ki he 'Eiki Sanisela ke, tuku kehe ka toe tu 'utu 'uni kehe ange 'a e lao, ma 'u 'a e mafai kotoa ke fakahoko 'a hono ngaahi fatongia, ngaahi mafai mo hono ngaahi ngafa, tau 'ataina 'o 'ikai ke 'i ai ha kaunoa mei ha taha pe ma 'u mafai.
- (3) 'E ngofua ki he 'Eiki Sanisela, 'i he loto ki ai 'a e Tu 'i 'i he Fakataha Tokoni, ke fa 'u ha ngaahi tu 'utu 'uni ki he ngaahi taumu 'a ko eni —
- (a) ke fokotu 'u ha ta'u motu 'a 'a ia 'e malolo ai 'a e 'Ateni Seniale, ha Fakamaau, ha Fakamaau Polisi pea mo e 'Eiki Sanisela mei hono lakanga;
- (b) ke pule 'i 'a e fokotu 'utu 'u vahenga malolo fakafakamaau;
- (c) ke tu 'utu 'uni ki he ngaahi fokotu 'utu 'u fakangaue ki he pea fekau 'aki mo e 'Ofisi 'o e 'Eiki Sanisela.
- (4) Kuo pau ko e 'Eiki Sanisela ko ha taha 'a ia 'oku taukei fe 'unga ke hoko ko ha Fakamaau 'o e Fakamaau 'anga Lahi pea kuo pau ke ne, fakatatau ki ha ngaahi fokotu 'utu 'u aleapau, ma 'u lakanga lolotonga 'oku ne anga taau.
- (5) Kuo pau ki he Tu 'i 'i he Fakataha Tokoni, hili hono ma 'u ha fale 'i mei he Penolo ki he Ngaahi Fakanofu mo e Tu 'utu 'uni Fakafakamaau, ke tu 'utu 'uni 'a e ngaahi tu 'unga 'o e fakanofu 'o e 'Eiki Sanisela, pea kuo pau ke ne ma 'u 'a e mafai ke ne fakamaloloo 'i ia.
- (6) Kapau 'oku 'ataa 'a e 'ofisi 'o e 'Eiki Sanisela, 'o fakatatali hono fakanofu 'o ha 'Eiki Sanisela 'i he kupu si'i (1), 'e ngofua ki he Tu 'i 'i he Fakataha Tokoni ke fakanofu ha taha 'oku taukei fe'unga ko e 'Eiki Sanisela fakataimi, ke ma'u lakanga kae 'oua kuo 'i ai ha fakanofu tu'uma'u. Kuo pau ki he taha kuo fakanofu ko ia ke ne ma'u 'a e kotoa 'o e ngaahi mafai mo e ngaahi monu'ia pea fakahoko kotoa 'a e ngaahi mafai 'o e 'Eiki Sanisela 'oku tu'utu'uni 'i he kupu ni pea kuo pau ke toe sea 'a e 'Eiki Sanisela fakataimi 'i he Penolo ki he Ngaahi Fakanofu mo e Tu'utu'uni Fakafakamaau 'oku fokotu'u 'i he kupu 83C.⁶⁹

83C Penolo ki he Ngaahi Fakanofu mo e Tu'utu'uni Fakafakamaau⁷⁰

- (1) 'Oku fokotu'u heni, 'a e Penolo ki he Ngaahi Fakanofu mo e Tu'utu'uni Fakafakamaau, 'a ia ko ha Komiti 'a e Fakataha Tokoni, 'oku kau ki ai —
- (a) 'a e 'Eiki Sanisela, 'a ia kuo pau ko e Sea;
- (b) 'a e 'Eiki Fakamaau Lahi;
- (c) 'a e 'Ateni Seniale; mo e

- (d) Kau 'Eiki Lao, 'a ia ko e ni'ihii 'oku taukei 'i he lao kuo fakanofu 'e he Tu'i mei he taimi ki he taimi.
- (2) Kuo pau ki he Penolo ki he Ngaahi Fakanofu mo e Tu'utu'uni Fakafakamaau ke fokotu'u ki he Tu'i 'i he Fakataha Tokoni —
- (a) 'a hono fakanofu 'o e ni'ihii 'oku matu'aki taukei ki he Fakamaau'anga, pea ko ha 'Eiki Sanisela pea ki ha toe lakanga keheange 'oku finangalo ki ai 'a e Tu'i;
- (b) ko hono fakamaau'i 'o e kau memipa 'o e Fakamaau'anga;
- (c) ko hono fakamalooloo'i 'o e kau memipa 'o e Fakamaau'anga ki ha to'onga kovi 'i ha ngaue matu'aki hala pe ko ha toutou maumau'i 'o e Tu'utu'uni Faka'ulungaanga Fakafakamaau;
- (d) ko e vahenga mo e vaha'a taimi ngaue 'o e kau memipa 'o e Fakamaau'anga;
- (e) ko ha Fokotu'utu'u Vahenga Malolo Fakafakamaau;
- (f) ko ha Tu'utu'uni Faka'ulungaanga Fakafakamaau; mo
- (g) hono fakanofu 'o e kau fakamaau tokoni (assessors) ki he Kau Fakamaau Tokoni kuo Fokotu'u 'o e Fakamaau'anga Fonua.
- (3) Kuo pau koe tokolahi kae lava ha fakataha 'i ha fakataha 'a e Penolo ki he Ngaahi Fakanofu mo e Tu'utu'uni Fakafakamaau ko e toko tolu, 'a ia ko e 'Eiki Sanisela (pe ko e taha kuo fakanofu ke hoko ko e 'Eiki Sanisela fakataimi); taha 'i he 'Eiki Fakamaau Lahi pe ko e 'Ateni Seniale (pe ko e taha kuo fakanofu ke hoko ko e 'Ateni Seniale fakataimi); pea 'ikai toe si'i hifo 'i ha 'Eiki Lao 'e taha.⁷¹

84 Ngaahi Fakamaau'anga⁷²

- (1) Kuo pau ki he mafai fakafakamaau 'o e Fonua ni ke 'i he ngaahi fakamaau'anga ma'olunga 'o e Fonua ('a ia ko e Fakamaau'anga Tangi, Fakamaau'anga Lahi, mo e Fakamaau'anga Fonua) pea mo ha fakamaau'anga si'i 'a ia ko e Fakamaau'anga Polisi.
- (2) Kuo pau ki he Fakamaau'anga 'o e Fonua ke kau ki ai —
- (a) 'a e 'Eiki Palesiteni 'o e Fakamaau'anga Tangi mo e Kau Fakamaau 'o e Fakamaau'anga Tangi;
- (b) 'a e 'Eiki Fakamaau Lahi, 'a ia kuo pau ko e 'Ulu fakapalofesinale 'o e Fakamaau'anga, mo e Kau Fakamaau 'o e Fakamaau'anga Lahi;
- (c) 'a e 'Eiki Palesiteni 'o e Fakamaau'anga Fonua mo e Kau Fakamaau 'o e Fakamaau'anga Fonua; mo e
- (d) Fakamaau Polisi Lahi mo e Kau Fakamaau Polisi.

85 Ko e Fakamaau'anga Tangi⁷³

- (1) Kuo pau ko e Fakamaau'anga Tangi 'a e 'Eiki Palesiteni 'o e Fakamaau'anga Tangi mo ha ngaahi fakamaau kehe 'a ia 'e fakanofu mei he taimi ki he taimi 'e he Tu'i 'i he loto ki ai 'a e Fakataha Tokoni, hili hono ma'u ha fale'i mei he Penolo ki he Ngaahi Fakanofu mo e Tu'utu'uni Fakafakamaau,:

Ka kuo pau 'e 'ikai ke fakanofu ha taha tuku kehe—

- (a) ka 'oku ne ma'u, pe na'a ne ma'u, ha tu'unga ngaue fakamaau ma'olunga; pe
- (b)
- (i) kuo ne paasi ke ngaue ko ha fakafofonga lao 'i ha fakamaau'anga 'i ha feitu'u 'i he ngaahi pule'anga 'o 'Ene 'Afio ko e Tu'i 'o Pilitania 'o ne ma'u ai ha mafai ta'e fakangatangata 'i he ngaahi me'a faka-sivile pe ngaahi me'a kau ki he hia; pea
- (ii) kuo ne paasi ke ngaue pehe 'o 'ikai ke si'i hifo 'i he ta'u 'e hongofulu.
- (2) Kuo pau ki he Tu'i 'i he Fakataha Tokoni, hili hono ma'u ha fale'i mei he Penolo ki he Ngaahi Fakanofu mo e Tu'utu'uni Fakafakamaau, ke tu'utu'uni ki he ngaahi makatu'unga 'o hono fakanofu 'o e Kau Fakamaau ki he Fakamaau'anga Tangi pea 'e ngofua ke ne tuku ki tu'a 'a kinautolu

86 Ko e Fakamaau'anga Lahi⁷⁴

- (1) Ko e Fakamaau'anga Lahi kuo pau ke kau ki ai 'a e 'Eiki Fakamaau Lahi 'a ia kuo pau ko e 'Ulu fakapalofesinale ia 'o e Fakamaau'anga pea mo ha kau fakamaau kehe 'a ia 'e fakanofu mei he taimi ki he taimi 'e he Tu'i 'i he Fakataha Tokoni, hili hono ma'u ha fale'i mei he Penolo ki he Ngaahi Fakanofu mo Tu'utu'uni Fakafakamaau,:

Ka kuo pau ke 'ikai fakanofu ha taha tuku kehe —

- (a) ka 'oku ne ma'u, pe na'a ne ma'u, ha tu'unga ngaue fakamaau ma'olunga; pe
- (b)
- (i) kuo ne paasi ke ngaue ko ha fakafofonga lao 'i ha fakamaau'anga 'i ha feitu'u 'o e Kominiueli 'o ne ma'u ai ha mafai ta'efakangatangata 'i he ngaahi me'a faka-sivile pe ngaahi me'a kau ki he hia; pea
- (ii) kuo ne paasi ke ngaue pehe 'o 'ikai ke si'i hifo 'i he ta'u 'e hongofulu.
- (2) Kuo pau ki he Tu'i 'i he Fakataha Tokoni, hili hono ma'u ha fale'i mei he Penolo ki he Ngaahi Fakanofu mo Tu'utu'uni Fakafakamaau, ke tu'utu'uni ki he ngaahi makatu'unga 'o e fakanofu 'o e 'Eiki Fakamaau Lahi mo e Kau

Fakamaau 'o e Fakamaau'anga Lahi, pea 'e ngofua ke ne tuku ki tu'a 'a kinautolu.

86A Ko e Fakamaau'anga Fonua⁷⁵

- (1) Kuo pau ke kau ki he Fakamaau'anga Fonua 'a e 'Eiki Palesiteni mo ha Kau Fakamaau kehe, 'o tokoni ki ai 'a e kau fakamaau tokoni, 'a ia 'e ngofua ke fakanofu mei he taimi ki he taimi 'e he Tu'i 'i he loto ki ai 'a e Fakataha Tokoni, hili hono ma'u ha fale'i mei he Penolo ki he Ngaahi Fakanofu mo e Tu'utu'uni Fakafakamaau.
- (2) Kuo pau ki he Tu'i 'i he Fakataha Tokoni, hili hono ma'u ha fale'i mei he Penolo ki he Ngaahi Fakanofu mo e Tu'utu'uni Fakafakamaau, ke tu'utu'uni 'a e ngaahi tu'unga 'o e fakanofu 'o e Palesiteni mo e Kau Fakamaau 'o e Fakamaau'anga Fonua pea 'e ngofua ke ne fakamaloloo'i kinautolu.

87 Kau Fakamaau ke ma'u honau tu'unga lolotonga 'oku nau anga taau⁷⁶

Kuo pau ki he kau fakamaau ke nau ma'u honau tu'unga lolotonga 'oku nau anga taau 'o fakatatau ki ha fokotu'utu'u aleapau.

Ka kuo pau ke fakalao 'a e fakanofu 'o e Kau Fakamaau 'o e Fakamaau'anga Lahi mo e Fakamaau'anga Tangi ki he ngaahi taimi fakangatangata, pe ki he ngaahi me'a 'i ha hopo makehe 'a e Fakamaau'anga Lahi pe Fakamaau'anga Tangi, pe ki he ngaahi hopo makehe 'e 'oatu ki he Fakamaau'anga 'i he faka'ataa 'e he Tu'i 'i he Fakataha Tokoni.

88 Fakamaau Le'ole'o

- (1) Kuo pau ke ngofua ki he Tu'i 'i he Fakataha Tokoni, hili hono ma'u ha fale'i mei he Penolo ki he Ngaahi Fakanofu mo e Tu'utu'uni Fakafakamaau, 'i ha taimi lolotonga 'a e puke pe mama'o 'a ha fakamaau, pe ha toe 'uhinga fakataimi kehe ke fokotu'u ha fakamaau le'ole'o ki he taimi 'oku lolotonga puke pe mama'o ai 'a e fakamaau pe ki he taimi 'e 'aonga ke fakamo'ui ai 'a e 'uhinga fakataimi.⁷⁷
- (2) Kuo pau ke ma'u 'e ha fakamaau le'ole'o 'a e mafai mo e ngaahi pule 'o e, pea 'e ngofua ke ne ngaue'aki 'a e ngaahi mafai kotoa pe 'a ia 'oku foaki 'i he pe ngofua ke ngaue'aki 'e ha fakamaau pea kuo pau ke totongi atu ki ai 'a e vahenga 'o hange ko ia 'e fokotu'u 'e he Tu'i 'i he Fakataha Tokoni, hili hono ma'u ha fale'i mei he Penolo ki he Ngaahi Fakanofu mo e Tu'utu'uni Fakafakamaau.⁷⁸

89 Ngaahi mafai

'Oku 'i he kau fakamaau lahi ke tu'utu'uni ki hono anga 'o e fai 'o e ngaahi hopo sula mo pule'i 'a e anga 'o e fai 'o e ngaahi Fakamaau'anga si'i mo fai 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi me'a 'oku kau ki he fakamaau'anga.

90 Ngaahi mafai 'o e Fakamaau'anga Lahi

'Oku 'i he Fakamaau'anga Lahi ke fakamaau 'a e ngaahi me'a 'oku kau ki he Lao mo e Fai Totonu (equity) 'o hange ko e Konisitutone mo e ngaahi Lao 'o e Pule'anga (tuku kehe 'a e ngaahi hopo 'oku fekau'aki mo e ngaahi mafai fakalao ki he kelekele 'a ia kuopau ke fakamaau'i 'e ha Fakamaau'anga Fonua ka 'e ngofua ke fai ha tangi ki he Fakataha Tokoni 'i he ngaahi me'a fekau'aki mo e ngaahi tofi'a mo e ngaahi hingoa tukufakaholo pe ki he Fakamaau'anga Tangi 'i he ngaahi me'a kehe fekau'aki mo e kelekele) pea mo e ngaahi me'a 'oku kau ki he Talite mo e ngaahi Pule'anga muli pea mo e ngaahi me'a 'oku kau ki he kau Minisita mo e kau Konisela mo e ngaahi me'a 'oku kau ki he folau 'i Tonga (maritime cases).⁷⁹

91 Ngaahi Tangi mei he Fakamaau'anga Lahi

- (1) Fakatatau ki he tu'utu'uni 'o ha Lao 'o e Fale Alea fekau'aki mo e ngaahi tangi ki he Fakamaau'anga Tangi, ko ha fa'ahi ki he ngaahi hopo 'i he Fakamaau'anga Lahi pe Fakamaau'anga Fonua (tuku kehe 'a e ngaahi me'a fekau'aki mo hono fakapapau'i 'o e ngaahi tofi'a mo e ngaahi hingoa tukufakaholo) 'oku fakaloto mamahi kiate ia ha tu'utu'uni na'e fai 'e he Fakamaau'anga 'i he ngaahi fakamaau ko ia, pe ko ha fakamaau 'i ai; 'i hono 'uluaki fakamaau'i, 'e ngofua ke tangi ki he Fakamaau'anga Tangi koe'uhi ko e tu'utu'uni ko ia.⁸⁰
- (2) Tuku kehe 'o ka 'i ai ha tu'utu'uni 'o ha Lao 'o e Fale Alea, pe ko ha ngaahi lao kau ki he fa'ahinga tangi 'oku fakangatangata, kuo pau 'e 'ikai ke fai ha tu'utu'uni tukupau ki ha tangi 'e ha kau memipa 'e tokosi'i hifo 'i he toko tolu 'o e Fakamaau'anga Tangi.⁸¹

92 Mafai 'o e Fakamaau'anga Tangi

'E 'i he Fakamaau'anga Tangi ke fakamaau'i mo fai ha tu'utu'uni ki he ngaahi tangi kotoa pe koe'uhi ko e Konisitutone pe 'o ha Lao 'o e Fale Alea, 'a ia 'oku fe'unga fakalao mei he Fakamaau'anga Lahi pe Fakamaau'anga Fonua (tuku kehe 'a e ngaahi me'a fekau'aki mo hono fakapapau'i 'o e ngaahi tofi'a mo e ngaahi hingoa tukufakaholo) pe ha fakamaau 'o ia, pea kuo pau ke toe ma'u mo ha pe ko ha mafai fakalao kehe 'e tuku kiate ia 'e he Lao ko ia.⁸²

93 (Fakapekia 'e he Lao 23 'o e 1990)

94 'Oku 'ikai ngofua ke fakamaau 'e ha Fakamaau ha tangi mei ha me'a na'a ne tomu'a fakamaau'i

'E 'ikai ngofua ki ha fakamaau lahi ke ne toe fakamaau ha me'a na'a ne tomu'a fakamaau ka 'i ai ha fakamaau'anga tangi 'e fai.

95 Fuakava 'a e Fakamaau

'E fai 'e he Eiki Fakamaau Lahi mo ha fakamaau lahi kehe 'a e fuakava ko 'eni:

“Oku ou fuakava 'i he 'ao 'o e 'Otua te u fai talangofua kia Tupou VI ko e Tu'i totonu 'o Tonga pea te u tauhi ma'oni'oni mo totonu mo ta'e filifilimanako 'eku ngaue 'i hoku tu'unga ko e fakamaau 'o hange ko e Konisitutone mo e ngaahi Lao 'o e Pule'anga ni.”

'E lau mo tohi hono hingoa ki he fuakava ni 'e he fakamaau 'i he 'ao 'o e Kapineti:

Ka kuo pau ko ha Eiki Fakamaau Lahi pe ha fakamaau kehe 'oku 'ikai ko e toko taha Tonga kuo pau ke ne fai 'a e fuakava 'oku hoko 'i heni 'o fetongi 'aki 'a e fuakava kuo hili:

“Oku ou fuakava 'i he 'ao 'o e 'Otua te u fai totonu mo ta'e filifilimanako 'a hoku ngaahi fatongia faka-e-fakamaau 'o fakatatau ki he Konisitutone pea mo e ngaahi Lao 'o e Pule'anga”.⁸³

96 Ngaahi totongi Fakamaau'anga

'Oku 'i he Fale Alea ke tu'utu'uni ki he ngaahi totongi 'e fai koe'uhi ko e ngaahi fakamaau'anga kehekehe. 'E tauhi 'e he Failesisita 'o e Fakamaau'anga Lahi 'a e ngaahi tohi 'o e ngaahi fakamaau 'oku fai 'i he ngaahi Fakamaau'anga.

97 'E 'ikai ngofua ke tali 'e ha Fakamaau ha tautea pa'anga

'E 'ikai ngofua ki ha 'ofisa 'i ha fakamaau'anga ke ma'u ha konga 'o ha tautea pa'anga kuo totongi 'e ha taha na'e mo'ua koe'uhi ko ha maumau lao pe ke vahe 'e he Pulea'anga ha kau popula ke ngaue ki ha 'ofisa fakamaau'anga, 'ofisa polisi, tangata sula, pe ko ha taha kehe koe'uhi ko e totongi koe'uhi ko e ngaue na'a nau fai.

98 (Fakapekia 'e he Lao 23 'o e 1990)

99 Hopo Sula

Ka 'i ai ha taha kuo tuku ke fakamaau'i 'i he Fakamaau'anga Lahi koe'uhi kuo ne fai ha hia kuo pau 'e fai 'aki 'a e sula kapau te ne loto ki ai; pea ka 'i ai ha fakakikihi 'e hoko 'i ha hopo sivile 'e fai 'i he Fakamaau'anga Lahi, 'e ngofua ki ha fa'ahi 'i he hopo ko ia ke fili ke fai 'aki 'a e sula; pea 'e 'ikai tamate'i 'a e lao ni 'o ta'engata.⁸⁴

100 Ko hono anga 'o e tu'utu'uni ke halaia pe tonuhia

Ko e ngaue 'a e kau sula kapau ko e hopo hia 'oku fai ke fakaha pe 'oku halaia pe tonuhia 'a ia kuo faka'ilo pea ke fakaha pe 'o hange ko e ngaahi fakamo'oni 'oku fai 'i he 'ao 'o e Fakamaau'anga. 'I he ngaahi hopo sivile 'oku 'i he kau sula ke fakaha ko e ha 'a e totongi pe totongi huhu'i ('o hange ko ia 'e hoko) 'oku totonu ke fai 'o hange 'oku ha mai kiate kinautolu 'oku totonu ke fai.

101 'Oku 'i he Fakamaau ke fakamatala 'a e lao ki he kau sula

'Oku 'i he fakamaau lahi kapau ko e fakamaau'i 'o ha hiamatea pe ko ha mo'ua pa'anga ke fakamatala ki he kau sula 'a e lao 'oku kau ki ai pea ke tokoni kiate kinautolu koe'uhi ke nau 'ilo 'a ngaahi me'a 'oku kau ki he me'a 'oku fakamaau'i koe'uhi ke nau lava ke fakakaukau totonu ko e ha 'a e me'a 'oku totonu ke nau fai. Pea 'oku 'i he fakamaau lahi ke fakaha mo ta'ofi 'a e ngaahi lea mo e ngaahi fakamo'oni 'oku ta'e kau pe ta'etaau mo e me'a 'oku fakamaau'i.

102 'E fai 'e he 'Eiki Fakamaau Lahi ha tohi fakamatala ki he anga 'o e fonua 'a hono lelei mo hono kovi

'E fai 'a e tohi fakamatala 'e he 'Eiki Fakamaau Lahi tu'o taha 'i he ta'u kotoa pe ki he Tu'i ko e me'a 'i he anga 'o 'ene potungaue mo e anga 'o e fonua 'a hono lelei mo hono kovi pea ko e tu'utu'uni mo e lao fe 'oku ha mai kiate ia 'oku totonu ke fakatonutonu. Pea ko e tohi ko ia 'e 'ave 'e he Tu'i ki he Fale Alea 'o ka fai 'enau fakataha 'o hange ko e ngaahi tohi 'a e kau minisita.

103 Ngaahi mafai 'o e kau Fakamaau Polisi

'E 'i he Fale Alea ke tu'utu'uni ki he taimi mo e potu fonua fe 'e fai ai 'a e ngaahi Fakamaau'anga pea kuo pau foki ke nau fakangatangata 'a e ngaahi mafai 'a e kau fakamaau polisi 'i he ngaahi me'a 'oku kau ki he hopo hia mo e sivile pea te nau tu'utu'uni foki ki he ngaahi me'a 'oku totonu ke tuku atu ke hopo 'i he Fakamaau'anga Lahi.

103A Ko e tu'utu'uni ki ha maumau'i 'o e Konisitutone

Ko e tu'utu'uni (remedy) ki ha maumau'i 'o e Konisitutone ko ha tu'utu'uni fakaha (declaratory relief) pea kuo pau 'e 'ikai uesia ha totonu totongi huhu'i 'i ha lao kehe.⁸⁵

KONGA III — KO E FONUA**104 'Oku 'i he Pule'anga 'a e ngaahi kelekele kotoa pe - tapu ke fakatau atu**

'Oku 'i he Tu'i 'a e fonua kotoa pe mo e kelekele mo e ngaahi tofi'a mo e ngaahi 'api pea 'oku ngofua kiate ia ke finangalo ke tuku ki ha hou'eiki nopele mo ha hou'eiki ma'u hingoa pe ha kau matapule 'oku ne finangalo ki ai ha tofi'a pe ko ha ngaahi tofi'a ke hoko ko honau ngaahi tofi'a ke tukufakaholo. 'Oku toe fakapapau 'i he Konisitutone ni 'e tapu 'aupito 'aupito 'o ta'engata ki ha toko taha pe ko e Tu'i pe ko ha taha 'o e hou'eiki mo e kakai 'o e fonua ni ke fakatau ha konga si'i 'o e kelekele 'o e Pule'anga 'o Tonga ngata pe ke lisi 'o hange 'oku tu'u 'i he Konisitutone pea ke mokisi (mortgage) ia 'o fakatau ki he Lao 'o e Kelekele. Pea 'e hoko 'a e tohi ni ko e fuakava fakapapau 'e he Tu'i mo e hou'eiki 'o e Pule'anga ni koe'uhi ko kinautolu mo kinautolu 'e hoko kiate kinautolu 'o lauikuonga.⁸⁶

105 Ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi lisi

'Oku 'i he Kapineta 'a hono tu'utu'uni pe 'e fiha ta'u 'e fai ki ai 'a e ngaahi lisi ka 'e 'ikai ngofua ke fai ha lisi 'i he Pule'anga ni ki ha ta'u lahi hake 'i he ta'u 'e hivangofulu ma hiva ka kuo pau he 'ikai foaki ha lisi ki ha ta'u lahi hake 'i he ta'u 'e hivangofulu ma hiva 'o ka 'oku 'ikai finangalo ki ai 'a 'Ene 'Afio 'i he Fakataha Tokoni. Pea 'e 'i he Kapineta ke tu'utu'uni foki ko e ha 'a e totongi 'e fai ka lisi ha konga fonua 'o e ngaahi 'api Pule'anga.⁸⁷

106 Sipinga 'o e tohi lisi

Ko e ngaahi lea 'e ha 'i he tohi lisi pe ko e fetongi lisi pe ko ha tohi fakangofua 'oku 'i he 'Ene 'Afio 'i he Fakataha Tokoni ke ne fakahoko ha ngaahi fakatonutonu 'e fai ki ai mei he taimi ki he taimi pea ko ia hono founa mo e anga 'e fai 'aki ki ha ngaahi tohi lisi pe fetongi lisi pea mo e ngaahi tohi fakangofua.⁸⁸

107 'E 'ikai ue'i 'a e ngaahi lisi kuo 'osi hono fai

'E 'ikai ue'i 'e he Konisitutone 'a e ngaahi lisi kuo 'osi hono fai 'e he Pule'anga pea mo e ngaahi lisi kuo alea'i 'e he Pule'anga pe ko e lisi 'o ha 'api 'i 'uta pe 'i lotu kolo. 'E malu'i 'a e ngaahi lisi ko ia 'e he Pule'anga ka 'oku 'ikai kau 'a e tu'utu'uni ni ki he ngaahi lisi 'e fai hili 'a e foaki 'o e Konisitutone.

108 'Oku tapu ke toe fai ha tohi lisi 'o ha 'api 'o ha lotu ki ha toe me'a kehe ta'e 'i ai ha ngofua

Kuo pau he 'ikai toe fai ha lisi 'o ha 'api kolo ki ha Lotu 'i ha ngaahi taumu'a kae 'oua kuo 'i ai ha kakai lalahi, tangata pea mo fefine 'e tolungofulu 'i he siasi ko ia 'i he kolo ko ia, pea 'e 'ikai ngofua ki ha Lotu ke ngaue'aki e kekelele lisi ko ia ki ha toe taumu'a 'o kehe ange mei he ngaahi me'a fakalotu pe toe fai ha lisi ki ha taha kehe ta'e tomu'a loto ki ai e Kapineti, pea kuo pau 'i he 'i ai ha fakamo'oni fakafiemalie 'i he 'ao 'o ha Fakamaau'anga kuo 'i ai ha kekelele pehe kuo toe lisi 'o tae' tomu'a loto ki ai e Kapineti, 'e foki e kekelele ko ia ki he toko taha ko ia na'e lisi mei ai 'a e kekelele pe ko hono 'ea 'o hange pe ko 'ene ha.⁸⁹

109 Ko e matatahi

Ko e matatahi kotoa pe 'o e Pule'anga ni 'oku 'i he Tu'i lau mei he hu'a mai 'a e tahi ko e mita 'e 15.24 ka 'e ngofua ki he Pule'anga ke lisi ha konga matatahi koe'uhi ke tu'u ai ha fale koloa pe ko ha sete pe pae maka pea 'e 'i he Minisita Fonua 'a hono lisi 'i he loto ki ai 'a e Kapineti.⁹⁰

110 Ko e lesisita 'o e ngaahi lisi

'Ilonga ha tohi lisi 'e 'ikai 'ai 'e he Tu'i 'a hono Huafa ki ai 'e 'ai 'e he Minisita Fonua 'a hono hingoa ki ai pea mo e sila 'o 'ene potungaue pea 'e fakamo'oni ki ai ha taha 'o e kau Minisita pea 'e 'ai hono hingoa ki ai mo e sila foki 'o 'ene potungaue. Pea 'e 'ikai lau 'oku totonu ha lisi pe ha toe lisi pe malu'ia 'e he lao ka 'ikai hiki ia ki he tohi 'i he 'ofisi 'o e Minisita Fonua.

111 Ko e Lao 'o e hokohoko⁹¹

Ko eni 'a e lao 'o e hokohoko ki he ngaahi tofi'a mo e ngaahi hingoa tukufakaholo: 'E ngofua ke kau 'i he hokohoko ni 'a e fanau tupu mali pe 'e hoko ki he 'uluaki tamasi'i tangata mo e ngaahi 'ea 'o hono sino pea ka hala ia 'o 'ikai hano hako 'e hoko ki hono ua 'o e tamasi'i tangata mo e ngaahi 'ea 'o hono sino pea fai pehe kae 'oua kuo 'osi 'a e fanau tangata. Ka 'ikai ha tamasi'i tangata 'e hoko ki he 'uluaki tamasi'i fefine mo e ngaahi 'ea 'o hono sino pea fai pehe kae 'oua kuo 'osi 'a e fanau fefine. Ka hala ia 'o 'ikai ha hako 'e foki ki he ngaahi tokoua tangata 'o ia 'a ia na'e 'o'ona 'a e tofi'a pea fai mei he 'uluaki 'o a'u ki he ki mui pea mo honau hako 'o hange ko e lao 'o e hokohoko. Pea ka hala 'a e ngaahi tokoua tangata pea ka 'ikai ha taha tonu tupu mali 'iate kinautolu 'e foki ki he Pule'anga 'o hange ko hono teau ma hongofulu ma ua 'o e kupu. Pea koe'uhi na'a faifai pea hoko ha fefine ko e 'ea ki ha hingoa 'o ha nopele pea ka pehe 'e hoko 'a e tangata 'oku hoko ki he fefine 'o ma'u 'a e hingoa mo e lakanga ko ia pea ka faifai pea ma'u ha hako tangata 'e he fefine ko ia pea ka pekia 'a e tangata na'e ma'u 'a e hingoa 'e toki foki ki he hako 'o e fefine ko ia:

Pea 'e 'i he fefine ko e 'ea 'a e tofi'a tukufakaholo 'a e 'api kolo mo e 'api 'i 'uta ka ko e tofi'a lahi 'oku nofo ai 'a e kakai 'e ma'u 'e he tangata 'e ma'u 'a e hingoa ko ia.

Koe'uhi 'i he anga faka-Tonga na'e fa'a ngaue'aki ma'u ha ngofua ke lava ha tamasi'i ohi 'o hoko ki ha ngaahi tofi'a mo ha ngaahi hingoa 'o 'ene tamai- 'i-he-ohi ko ia ai 'oku tu'utu'uni mamafa heni ka pekia ha taha 'oku ne ma'u ha tofi'a pe hingoa 'a ia ko 'ene ma'u 'a e tofi'a pe hingoa ko ia koe'uhi ko e hako ia 'i he toto 'o e tamasi'i ohi ko ia kuo pau ke foki 'a e tofi'a mo e hingoa ko ia 'o hange ko e ngaahi tu'utu'uni 'a e kupu ni pea kapau 'oku 'ikai ha hako 'i he toto pehe 'oku kei mo'ui 'oku pau ke ngaue'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e kupu 'oku hoko leva mai pe ki heni.

Pea koe'uhi ko e fatungamotu'a 'o Tonga 'oku kau ai 'a e Nopele Niukapu ki he laine 'o e 'Ulutolu, ko ia 'oku tu'utu'uni ai heni ka hoko 'o ma'u 'a e tofi'a tukufakaholo mo e hingoa 'o e Niukapu 'e ha taha 'oku 'ikai ko ha hako 'i he toto 'o e 'uluaki Niukapu ki mu'a 'i he 1875, kuo pau ke foki 'a e tofi'a tukufakaholo mo e hingoa ko ia 'i ha pekia 'a e taha 'oku ne ma'u ki ha hako 'i he toto 'o e laine Niukapu.⁹²

112 'E foki ki he Pule'anga 'a e ngaahi tofi'a 'oku 'ikai ha 'ea totonu ki ai

Ka faifai pea 'ikai ha 'ea totonu ki ha konga fonua 'e foki ia ki he Tu'i. Pea kapau 'oku finangalo 'a e Tu'i ke toe fakanofu ha taha fo'ou ki he tu'unga mo e hingoa ko ia 'e ngofua ki he Tu'i ke fakanofu ha taha pehe pea 'e ma'u 'e he toko taha ko ia mo hono hako 'a e hingoa mo e tofi'a ko ia 'o lauikuonga.

113 Totonu ke ma'u 'api

Ko e kakai tangata kuo fa'ele'i ko e Tonga 'oku pe laka hake 'i he 16 honau ta'u motu'a 'e ngofua ke foaki atu ke nau ma'u 'api kolo mo 'api tukuhau mei he ngaahi tofi'a kuo foaki 'o fakatatau mo e Konisitutone 'i he loto ki ai pe 'i ha feongoongoi mo e ma'u tofi'a pea mei he ngaahi tofi'a 'o e Pule'anga, 'e he Minisita Fonua. Kuo pau ke tukufakaholo 'a e ngaahi 'api koia pea ko e me'a ki hono lahi mo e lisi fakata'u kuo pau ke tu'utu'uni ki ai 'a e lao. Kuo pau ke ma'u 'e he uitou fakatatau ki he lao 'a e totonu ke ne ma'u 'a e 'api tukuhau mo e 'api kolo 'o hono mali kuo pekia.⁹³

114 'E 'ikai foaki ha lisi etc. kae 'oua kuo fakangofua

'E 'ikai foaki ha lisi, toe lisi, fetongi 'o ha lisi pe 'o ha toe lisi —

- (a) kae 'oua kuo tomu'a ma'u 'a e fakangofua 'a e Kapineta 'a ia ko e vaha'a taimi lisi 'oku ta'u 'e hivangofulumahiva pe si'isi'i ange ai, pe
- (b) kae 'oua kuo tomu'a ma'u 'a e fakangofua 'a e Fakataha Tokoni 'a ia ko e vaha'a taimi lisi 'oku laka hake 'i he ta'u 'e hivangofulumahiva;

Tuku kehe kuo pau he 'ikai foaki ha fakangofua ki ha lisi 'e ha uitou ki he kelekele 'o hono husepaniti kuo pekia.⁹⁴

115 Hingoa

'E ui 'a e Konisitutone ni ko e Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga.

TEPILE

(Kupu 50A)

FOUNGA NGAUE KI HONO FAKANOFU 'O HA PALEMIA⁹⁵

- (1) Kuo pau ki he Fale Alea ke ne fakahoko ha fokotu'u ki hono fakanofu 'o e Palemia 'o hange ko 'eni —
- (a) 'i loto 'i he 'aho 'e 10 'i hono fakafoki 'o e tohi tu'utu'uni fili hili hono fakahoko 'o e fili lahi, kuo pau ki he Sea Fakataimi kuo fakanofu 'i he kupu-si'i (8) 'o e Tepile ni ke ne fakaafe'i 'a e kau fakafofonga kotoa pe kuo fili ke fakahu ange kiate ia 'a 'enau ngaahi fokotu'u ki he Palemia Fili, ke poupou'i ia 'e ha fakafofonga kuo fili 'e toko 2 pea ke ma'u ia 'e he Sea Fakataimi 'i loto 'i he 'aho 'e 14 mei hono fakafoki 'o e tohi tu'utu'uni fili; pea he'ikai ke ngofua ki ha fakafofonga kuo ne fokotu'u pe poupou'i ha kanititeiti ke ne fokotu'u pe poupou'i ha toe taha kehe;
- (b) 'i loto 'i he 'aho 'e 3 hili 'a e 'aho fakamuimui taha hono ma'u 'o e ngaahi fokotu'u ki he Palemia Fili, kuo pau ki he Sea Fakataimi ke ne ui ha fakataha 'o e kau fakafofonga kakai mo nopele kotoa kuo fili ki he taumu'a ko hono fili pe ko hai kuo pau te nau fokotu'u ke fakanofu ko e Palemia Fili:
- Ka kuo pau he 'ikai ke uesia 'a e ngaahi founa ngaue 'i he kupu ni kapau 'e 'i ai ha fakafofonga 'e 'ikai ke lava 'o ma'u ha fakataha, 'i ha fa'ahinga 'uhinga pe;
- (c) kuo pau ki he kau fakafofonga ma'u fakataha ke nau fakakaukau'i pe ko hai te nau fokotu'u ke fakanofu ko e Palemia Fili, pea 'i he fakataha ko ia ko e fakafofonga kotoa pe 'e 'i ai 'a 'ene totonu ke ne lea ma'ana pe ma'a ha kanititeiti kehe, pea kuo pau ke nau fili 'i ha paloti fakapulipuli pea kapau 'e 'i ai ha kanititeiti te ne ma'u ha ngaahi fili 'oku lahi hake 'i he vaeua 'o e fili, kuo pau ki he Sea Fakataimi ke lipooti ki he Tu'i kuo fokotu'u 'e he kau fakafofonga kuo fili totonu ke fakanofu 'a e taha ko ia ke hoko ko e Palemia Fili;
- (d) kapau 'e 'ikai ke 'i ai ha kanititeiti 'e taha 'e fili 'i he palakalafi (c) kuo pau ki he Sea Fakataimi hili ha 'aho 'e 2 'o e fakataha ko ia ke ui ha fakataha 'e taha pea kuo pau ko e kanititeiti pe kau kanititeiti na'a nau ma'u 'a e fili si'isi'i taha ke fakata'e'aonga'i pea kuo pau ki he kau fakafofonga ('ikai ke fakamalanga) ke nau fili 'i ha paloti fakapulipuli ki he'enua fili 'i he kau kanititeiti 'oku toe, pea ka 'i ai ha kanititeiti 'e taha te ne ma'u ha ngaahi fili 'oku lahi hake 'i he vaeua 'o e fili pea kuo pau ki he Sea Fakataimi ke lipooti ki he Tu'i ko e kau fakafofonga kuo fili totonu kuo nau fokotu'u ke fakanofu 'a e taha ko ia ko e Palemia Fili;

- (e) kapau 'e 'ikai 'i ai ha kanititeiti 'e taha 'e fili 'i he palakalafi (d) pea kuo pau ki he Sea Fakataimi 'i he 'aho 'e 2 hili 'a e fakataha ko ia ke ui ha fakataha 'e taha pea kuo pau ke toe fakahoko 'a e founa ngaue tatau 'i he palakalafi (d), 'i ha vaha'a taimi ko e 'aho 'e 2 'o kapau 'e fiema'u, kae 'oua leva kuo ma'u 'e ha kanititeiti 'e taha 'a e lahi hake 'i he vaeua 'o e fili kuo fai; pea kuo pau ki he Sea Fakataimi ke lipooti ki he Tu'i kuo fokotu'u 'e he kau fakafongonga kuo fili totonu 'a e taha ko ia ke Palemia Fili.
- (2) Ka 'ikai ke malava 'e he kau fakafongonga 'o fakahoko ha fokotu'u ki he Tu'i 'o fakataha ki he founa ngaue 'i he kupu-si'i (1) 'o e Tepile ni, 'e ngofua ki he Tu'i ke ne fakaloloa 'a e ngaahi taimi kuo fakaha pea 'e ngofua ke ne fakangofua 'a e Sea Fakataimi ke ne liliu 'a e founa ngaue ko ia ke malava ke fakahoko ha fokotu'u.
- (3) 'I hono ma'u 'e he Tu'i mei he Sea Fakataimi 'a e fokotu'u 'a e kau fakafongonga kuo fili 'i he kupu-si'i (1) 'o e Tepile ni, kuo pau ki he 'Eiki Talafekau 'o 'Ene 'Afio ke ne ui 'a e Palemia Fili koe'uhi ke fakanofu 'e he Tu'i.
- (4) Kuo pau ki he Palemia ke ne fakahoko 'ene fuakava ki hono lakanga 'i he 'ao 'o e Fale Alea 'i he 'uluaki fakataha 'a e Fale Alea.
- (5) Kuo pau ke toe fokotu'u 'e he Fale Alea 'a hono fokotu'u 'o ha Palemia hili ha paloti ke fakamaloloo'i 'a e Palemia, 'i he founa ko ia 'oku fakaha 'e he kupu 50B 'o e Konisitutone ni.
- (6) 'I ha taimi pe 'oku 'i ai ha lakanga 'ataa 'i he tu'unga 'o e Palemia, tuku kehe 'a e hili 'o ha paloti ke fakamaloloo'i 'a e Palemia, kuo pau ke muimui ki he founa ngaue 'oku fakamahino 'i he Tepile ni koe'uhi ke malava 'e he Tu'i ke fakanofu ha Palemia 'i he fokotu'u 'a e Fale Alea, ka 'i he taimi pehe kuo pau ki he Sea ke ne fakahoko 'a e fatongia 'o e Sea Fakataimi 'a ia 'oku ha 'i he Tepile ni.
- (7) Kuo pau ke fai tu'utu'uni 'e he Sea Fakataimi 'i ha'ane femahino'aki mo e Tu'i fekau'aki mo ha fakafekiki 'e fakatupunga mei he pe 'oku fekau'aki mo hono ui pe ko e founa fakahoko 'o ha fakataha 'i he Tepile ni pe ki hono fili pe fokotu'u 'o e Palemia 'i he Tepile ni.
- (8) Ko e'uhi ko e ngaahi taumu'a 'o e Tepile ni, kuo pau ki he Tu'i, 'i lotu 'i he 'aho 'e 7 'a e fakaha 'o e ola 'o e fili lahi, ke ne fakanofu ha taha na'e 'ikai ko ha kanititeiti 'i he fili lahi ko ha Sea Fakataimi 'o e Fale Alea, pea ko e toko taha ko ia kuo pau ke ne hoko ko e Sea Fakataimi kae'oua leva kuo fakanofu ha Sea 'i he kupu 61 'o e Konisitutone ko eni.

¹ FAKALAHĪ

¹ **Tohi Lao Fakatonutonu 1988, Vahe 2 - Ngaahi Lao** 35 'o e 1912, 1 'o e 1914, 25 'o e 1916, 10 'o e 1918, 19 'o e 1927, 7 'o e 1933, 25 'o e 1942, 15 'o e 1951, 15 'o e 1953, 14 'o e 1955, 13 'o e 1966, 7 'o e 1967, 3 'o e 1971, 8 'o e 1972, 14 'o e 1972, 13 'o e 1973, 11 'o e 1974, 3 'o e 1976, 8 'o e 1978, 28 'o e 1978, 17 'o e 1981, 18 'o e 1981, 13 'o e 1982, 17 'o e 1982, 25 'o e 1984.

Ngaahi Fakatonutonu hili 'a e 1988

Ngaahi Lao Fakatonutonu	Kamata'anga
Lao Fika 13 'o e 1966	1 'o Siulai 1990
Lao Fika 12 'o e 1990	8 'o 'Aokosi 1990
Lao Fika 23 'o e 1990	18 'o Siulai 1990
Lao Fika 1 'o e 1991	22 'o Fepueli 1991
Lao Fika 16 'o e 1997	29 'o 'Okatopa 1997
Lao Fika 11 'o e 1999	11 'o 'Aokosi 1999
Lao Fika 18 'o e 1999	3 'o Novema 1999
Lao Fika 17 'o e 2003	21 'o Novema 2003
Lao Fika 9 'o e 2006	3 'o Sanuali 2007
Lao Fika 2 'o e 2009	29 'o Sune 2009
Lao Fika 14 'o e 2010	6 'o Me 2010
Lao Fika 20 'o e 2010	24 'o Novema 2010
Lao Fika 39 'o e 2010	24 'o Sepitema 2010
Lao Fika 1 'o e 2011	16 'o Ma'asi 2011
Lao Fika 3 'o e 2013	3 'o Me 2013

² Fakatonutonu 'e he Lao 23 'o e 1990

³ Lao Fika 35 'o e 1912; Lao Fika 10 'o e 1918; Fakatonutonu 'e he Lao 3 'o e 1976

⁴ Fakatonutonu 'e he Lao 3 'o e 1976

⁵ Fetongi 'e he Lao 3 'o e 1971

⁶ Fakatonutonu 'e he Lao 23 'o e 1990

⁷ Fakahu 'e he Lao 17 'o e 2003, kae fakatokanga'i ange ko e kongā 'o e Kupu 7(2) na'e tu'utu'uni 'e he 'Eiki Fakamaau Lahi, 'i he hopo ko e Taione v Pule'anga 'o Tonga [2005] TLR 67, 'oku fakata'e'aonga'i fakalao ia pea na'e fakama'opo'opo 'e he 'Eiki Fakamaau Lahi 'i he'ene tu'utu'uni kuo pau ke lau ia 'o pehē:

“(2) Kuo pau ke fakalao, 'o tanaki atu ki he ngaahi faka'atā 'oku fokotu'u 'i he kupu si'i (1), ke fa'u ha ngaahi lao 'oku pehē 'oku fiema'u ki he malu fakafonua, ma'uma'uluta

fakalukufua, lelei fakalaumālie, ngaahi monū'ia 'o e Fale Alea pea ke tu'utu'uni ki he anga ta'etaau ki he Fakamaau'anga.”

⁸ Fakahu 'e he Lao 17 'o e 2003, ko e 'Eiki Fakamaau Lahi 'i he hopo 'o Taione v Pule'anga 'o Tonga [2005] TLR 67, na'a ne fakama'opo'opo 'o pehē:

“Ko e kupu 7(3) 'o e Konisitutone 'oku 'ikai ke fepaki ia mo e ngaahi kongā malu' fakalao 'o e kupu 7 pea mo e 79 'o e Konisitutone pea koia ai 'oku fakalao, ka kuo pau ke lau ia 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'oku pehē, 'oku toki ngofua pe ke fa'u ha lao 'i ai kapau 'oku 'i ai ha fiema'u vivili fekau'aki pea mo ha fiema'u vivili fakasosiale pea kuo pau ke 'oua 'e toe lahi ange 'i hono fuatautau ki he taumu'a fakalao 'oku feinga ki ai, pea 'oku 'ikai kau ki ai 'a hono ta'ofi kimu'a 'o e tau'atāina 'o e lea, tukukehe pe 'i he ngaahi taimi 'oku hā mahino ai pea 'oku 'i ai 'a e fakatu'utāmaki.”

⁹ Fakatonutonu 'e he Lao 8 'o e 1972

¹⁰ Lao 25 'o e 1942; Fakatonutonu 'e he Ngaahi Lao 13 'o e 1982 mo e 9 'o e 2006

¹¹ Fakahu 'e he Lao 10 'o e 1918; Fakatonutonu 'e he Ngaahi Lao 18 'o e 1981 mo e 23 'o e 1990

¹² Fakatonutonu 'e he Lao 7 'o e 1967

¹³ Fakatonutonu 'e he Lao 20 'o e 2010 'a e paaki Faka-Pilitania pe

¹⁴ Lao 19 'o e 1927

¹⁵ Fetongi 'e he Lao 14 'o e 1972; Fakatonutonu 'e he Lao 20 'o e 2010

¹⁶ Lao 35 'o e 1912

¹⁷ Fakatonutonu 'e he Lao 20 'o e 2010

¹⁸ Fakatonutonu 'e he Lao 8 'o e 1961 mo e Lao 3 'o e 2013

¹⁹ Fetongi 'e he Lao 20 'o e 2010

²⁰ Fetongi 'e he Lao 28 'o e 1978

²¹ Fetongi 'e he Lao 23 'o e 1990

²² Lao 35 'o e 1912; Fakatonutonu 'e he Ngaahi Lao 28 'o e 1978 mo e 1 'o e 1991

²³ Fakahu 'e he Lao 1 'o e 1991

²⁴ Fetongi mo fakafika fo'ou 'e he Lao 20 'o e 2010

²⁵ Fakatonutonu mo fakafika fo'ou 'e he Lao 20 'o e 2010

²⁶ Fakahu 'e he Lao 20 'o e 2010; Fakatonutonu 'e he Lao 39 'o e 2010

²⁷ Fakahu 'e he Lao 1 'o e 2011

²⁸ Vakai ki he K. 12/69 mo e Lao 4 'o e 1970 fekau'aki mo Pilinisesi Mele Siu'ilikutapu

Vakai ki he K. 133/80 mo e Lao 7 'o e 1980 fekau'aki mo Hon. Fatafehi 'Alaivahamama'ou Tuku'aho

²⁹ Vakai ki he Fanongonongo 'o e 'aho 7 'o Novema 1980 'i he K. 165/1980 ('oku to e ha 'i he peesi S-2 'o e Vahe 2 'o e Tohi Lao Fakatonutonu 1988) 'a ia 'oku tu'utu'uni –

“**TAUFA'AHAU TUPOU IV**, 'i he Kelesi 'a e 'Otua ko e Tu'i 'o e Pule'anga 'o Tonga, kiate kimoutolu kotoa pē 'e a'u ki ai 'a e Fanongonongo ni, Si'oto 'Ofa Atu:

KOE'UHI 'oku tu'utu'uni 'e he Kupu 33 'o e Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 'o pehē –

“E ‘ikai si‘i ngofua ki ha taha ‘o e Fāmili ‘o e Tu‘i ha taha ‘e faifai pea ngali hoko ki he Kalauni ke mali mo ha taha ‘oku ‘ikai loto ki ai ‘a e Tu‘i pea ka fai ha mali pehē ‘e ‘ikai lau ko e mali ia pea ‘e ngofua ki he Tu‘i ke liliu ‘a e totonu ‘o e toko taha ko ia ke ‘oua ‘aupito na‘a hoko ia ki he Kalauni ‘o Tonga pe ko hono hako.”

PEA KOE‘UHI ko Pilinisi Fatafehi ‘Alaivahamama‘o Tuku‘aho ko e ‘alo hono ua ‘o ‘Ene ‘Afio ‘oku ngali hoko ki he Kalauni, na‘a ne mali ‘i he Vahefonua ‘o Hawaii ‘i he ‘aho 21 ‘o Siulai 1980 pea na‘e ‘ikai finangalo ki ai ‘a ‘Ene ‘Afio ko e Tu‘i:

KO IA AI, KO AU, TAUFAPA‘AHAU TUPOU IV, ko e Tu‘i ‘o e Pule‘anga ‘o Tonga, ‘i he ngāue‘aki hoku ngaahi mafai ‘i he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga, **‘OKU OU FAKAHĀ MO FANONGONONGO HENI** kuo u **LILIU** ‘a e totonu ‘a Pilinisi Fatafehi ‘Alaivahamama‘o Tuku‘aho mo hono hako ke ‘oua ‘aupito na‘a hoko ki he Kalauni ‘o Tonga.

KO IA ke tokanga ‘a e tangata kotoa pe ki he fanongonongo ni pea ke mou fai ‘o taau mo ia.”

- ³⁰ Fakahu ‘e he Lao 3 ‘o e 1971
- ³¹ Fakatonutonu ‘e he Lao 23 ‘o e 1990
- ³² Fakatonutonu ‘e he Lao 23 ‘o e 1990
- ³³ Fetongi ‘e he Lao 20 ‘o e 2010
- ³⁴ Lao 1 ‘o e 1914
- ³⁵ Fakatonutonu ‘e he Lao 20 ‘o e 2010
- ³⁶ Fakatonutonu ‘e he Lao 20 ‘o e 2010
- ³⁷ Fetongi ‘e he Lao 20 ‘o e 2010
- ³⁸ Fakahu ‘e he Lao 20 ‘o e 2010
- ³⁹ Fetongi ‘e he Lao 20 ‘o e 2010
- ⁴⁰ Fetongi ‘e he Lao 20 ‘o e 2010
- ⁴¹ Fakatonutonu ‘e he Lao 20 ‘o e 2010
- ⁴² Fetongi ‘e he Lao 20 ‘o e 2010
- ⁴³ Fakatonutonu ‘e he Lao 20 ‘o e 2010
- ⁴⁴ Lao 1 ‘o e 1914
- ⁴⁵ Lao 1 ‘o e 1914
- ⁴⁶ Fetongi ‘e he Lao 20 ‘o e 2010
- ⁴⁷ Fetongi ‘e he Lao 14 ‘o e 2010
- ⁴⁸ Fetongi ‘e he Lao 20 ‘o e 2010
- ⁴⁹ Fetongi ‘e he Lao 20 ‘o e 2010
- ⁵⁰ Fetongi ‘e he Lao 14 ‘o e 2010
- ⁵¹ Fetongi ‘e he Lao 14 ‘o e 2010
- ⁵² Lao 1 ‘o e 1914
- ⁵³ Lao 1 ‘o e 1914

- ⁵⁴ Fetongi 'e he Lao 18 'o e 1999;
- ⁵⁵ Fakatonutonu 'e he Lao 20 'o e 2010
- ⁵⁶ Fetongi 'e he Lao 20 'o e 2010
- ⁵⁷ Lao 1 'o e 1914
- ⁵⁸ Lao 1 'o e 1914
- ⁵⁹ Lao 1 'o e 1914
- ⁶⁰ Lao 1 'o e 1914; Fakatonutonu 'e he Lao 20 'o e 2010
- ⁶¹ Fetongi 'e he Lao 20 'o e 2010
- ⁶² Lao 1 'o e 1914; Fakatonutonu 'e he Lao 20 'o e 2010
- ⁶³ Fetongi 'e he Lao 20 'o e 2010
- ⁶⁴ Fakatonutonu 'e he Lao 20 'o e 2010
- ⁶⁵ Fetongi 'e he Lao 23 'o e 1990
- ⁶⁶ Fakatonutonu 'e he Lao 20 'o e 2010
- ⁶⁷ Fakahu 'e he Lao 39 'o e 2010
- ⁶⁸ Fakahu 'e he Lao 39 'o e 2010
- ⁶⁹ Fakahu 'e he Lao 1 'o e 2011
- ⁷⁰ Fakahu 'e he Lao 39 'o e 2010
- ⁷¹ Fakahu 'e he Lao 1 'o e 2011
- ⁷² Fetongi 'e he Lao 20 'o e 2010
- ⁷³ Fakahu 'e he Lao 13 'o e 1966; Fakatonutonu 'e he Ngaahi Lao 20 'o e 2010 mo e 39 'o e 2010
- ⁷⁴ Fetongi 'e he Lao 20 'o e 2010; Fakatonutonu 'e he Lao 39 'o e 2010
- ⁷⁵ Fakahu 'e he Lao 39 'o e 2010
- ⁷⁶ Fetongi 'e he Lao 20 'o e 2010
- ⁷⁷ Fakatonutonu 'e he Ngaahi Lao 20 'o e 2010 mo e 39 'o e 2010
- ⁷⁸ Fakalahi 'e he Lao 14 'o e 1955; Fakatonutonu 'e he Lao 39 'o e 2010
- ⁷⁹ Lao 25 'o e 1916; Lao 25 'o e 1942; Fakatonutonu 'e he Lao 12 'o e 1990
- ⁸⁰ Fakatonutonu 'e he Lao 12 'o e 1990
- ⁸¹ Fakalahi 'e he Lao 13 'o e 1966
- ⁸² Fakalahi 'e he Lao 13 'o e 1966; Fakatonutonu 'e he Lao 12 'o e 1990
- ⁸³ Fakalahi 'e he Lao 13 'o e 1966
- ⁸⁴ Lao 10 'o e 1918; Lao 7 'o e 1933; Lao 25 'o e 1942; Fakatonutonu 'e he Ngaahi Lao 25 'o e 1984 mo e 9 'o e 2006
- ⁸⁵ Fakahu 'e he Lao 17 'o e 2003 kae fakatokanga'i ange ko e Kupu 103A, na'e tu'utu'uni 'e he 'Eiki Fakamaau Lahi 'i he hopo 'o Taione v Pule'anga 'o Tonga [2005] TLR 67 'oku ta'efakalao 'i he'ene fepaki pea moe lao ki he tau'ataina 'oku ha 'i he Konisitutone mo ha ngaahi totonu 'oku felave'i mo ia.

⁸⁶ Fakatonutonu 'e he Lao 3 'o e 1976

⁸⁷ Fakatonutonu 'e he Lao 11 'o e 1974

⁸⁸ Lao 25 'o e 1916; Fakatonutonu 'e he Lao 17 'o e 1981

⁸⁹ Fetongi 'e he Lao 13 'o e 1973

⁹⁰ Fakatonutonu 'e he Lao 23 'o e 1990

⁹¹ Fakalahi 'e he Lao 15 'o e 1953; Fakatonutonu 'e he Lao 3 'o e 1976

⁹² Fakahu 'e he Lao 11 'o e 1999

⁹³ Fetongi 'e he Lao 16 'o e 1997

⁹⁴ Fetongi 'e he Lao 17 'o e 1981

⁹⁵ Fakahu 'e he Lao 20 'o e 2010